

Грешен съм, Тангра

И в а н Д о б р е в

БЪЛГАРСКИ РУНИЧЕСКИ НАДПИСИ В ЕВРОПА ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ВЪЗНИКВАНЕ, РАЗВИТИЕ И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА РУНИЧЕСКА ПИСМЕНОСТ

Българската руническа писменост е много по-древна и по-разпространена от Орхоно-Енисейската руническа писменост; тя е първият и основно-главен клон на Тюркската руническа писменост изобщо. За големия специалист по тюркското руническо писмо Игор Кызласов най-напред тюркоезичният свят или още ранносредновековните тюркоезични народи, от най-дълбока древност се делят на „две големи културно различни групи", исторически свързани с едно от двете самостоятелни културни огнища в Средна Азия, и едната от тях е културната група на тюркоезичните българи или при него - болгари. Съответно на това има и два основни класа тюркски писменост и тюркски рунически надписи с различни корени, едната от които е Азиатската, а другата пък е Евразиатската и тъкмо към тази втората спадат и редицата писмени системи и рунически надписи на племената и народите, които възхождат към предците на волжските българи и които принадлежат на западно-средноазиатския културен център: *Следовательно, оба письменных памятника характеризуют, вероятно, культуру тюркоязычных болгар на двух особенно интересных этапах ее развития - на относительно раннем (в VIII или на рубеже IX в.) и на наиболее зрелом (в XI-XII вв.); Обнаружились две системы руноподобного письма с различными корнями. Что следует для историка из этого палеографического расчленения руноподобных текстов на два самостоятельных класса? Отсюда, впервые проистекает, что раннесредневековые тюркоязычные народы издревле разделялись на две большие культурно различные группы. За членением на „народы евроазиатских рунических письмен" и „народы азиатских рунических письмен" здесь встают два различных по истокам культурных образования. Каждое из них было исторически связано с одним из двух самостоятельных культурных очагов Средней Азии. Такое членение тюркоязычного мира на материалах письма наблюдается к VIII в. Однако эти два культурно (и языково?) отличных тюркоязычных центра сформировались значительно раньше - в неведомую нам по древности эпоху восприятия и формирования названных письменных систем. К „народам евроазиатского рунического письма" (или к западному среднеазиатскому культурному центру) среди прочих принадлежат и восходят предки волжских болгар. Иной культурный центр породил тюркоязычных носителей азиатских рунических письменностей. К ним относятся и собственно тюрки (тугю китайских летописей)* [Кызласов 2004, 1,10].

Още по-ясно, по-точно и категорично-определено същото е казано и на друго място, като особено важното и съществено за случая е това, че Игорь Кызласов констатира и признава, че тъкмо надписите от Евразиатската група или Евразиатските тюркски надписи, т.е. българските рунически надписи от Източна Европа, в това число и тези от Наги Сент-Миклош, все още не са разчетени, но за в бъдеще той възнамерява да се заеме с тяхното дешифриране: *The paleographic analysis of the sum total of old runic inscriptions of the Eurasian Steppes has led to understanding that all these scripts do not present the homogeneity either in Europe or in Asia. The conception presented in this book proclaims the existence of two separate groups of Türkic alphabets, the Euro-Asiatic group and the Asiatic one, each consisting of several related alphabets. The Euro-Asiatic group of the Türkic scripts (Chapter I) includes five alphabets which were not described before and are shown by the author. The inscriptions of the Don (Fig. D l, Table VII) and the Kuban (Fig. K, Table IX) alphabets were found in the N. Pontic and on the banks of the Kama river (Fig. l, Tables I-VI, VIII). They present two distinct, though close to one another, alphabets (Table X). These alphabets don't look like the Tisza runiform writing (Nagy-*

Szent-Miklos and Sarvas inscriptions, Tables XI, XII), the signs of Murfatlar (Table XIII) and other runiform scripts of the Southern Europe (Fig. 2). The phonological meaning of the Asiatic Türkic signs should become the basis of this work. The Euro-Asiatic Türkic inscriptions will be deciphered in the future [Kyzlasov 2003, 1,4, вж. и срв. Кызласов 1994, 9-56,65-78].

Всъщност тъкмо това последното е много добре и отдавна известно на всички лингвисти тюрколози и историци медиевисти, включително и на българските, и специално акад. В. Бешевлиев [1976], вече преди доста време, но и понастоящем съвсем точно, много вярно и актуално, в програмно-фундаменталната си статия за етническата принадлежност на българските рунически надписи от Мурфатлар, отбеляза, че българските руни все още не са разчетени, включително и тези от Мурфатлар [12-22], докато в начина на изразяване на проф. П. Юхас [1985] „ключът за тяхното дешифриране още не е намерен" [276].

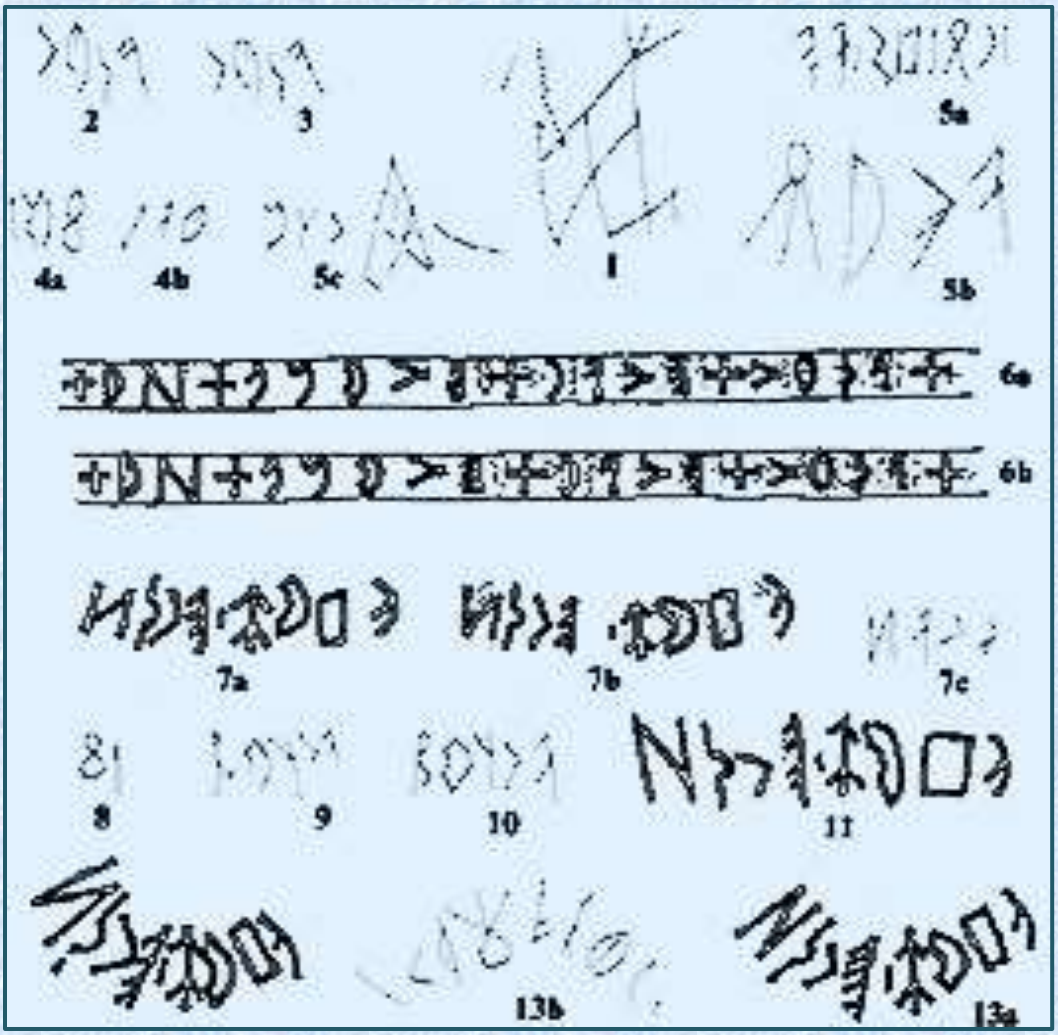

Независимо че непрекъснато попадаме в литературата и в Интернет на проучвания с точно такъв предмет и характер, а и отдавна разполагаме и понякога правим справки по монографията на С. Байчоров [1989], няма как да не бъдем пределно внимателно-предпазливи по въпроса, не толкова защото не сме се занимавали достатъчно задълбочено-подробно с този лингвистико-епиграфски обект, но най-вече и преди всичко, защото сме силно впечатлени от стила и метода на разчитане и обосновка на превода на Орхоно-Енисейските рунически паметници, направен от проф. В. Томсен, който метод и стил обаче изобщо не срещаме при нито едно от тези проучвания.

Орхоно-енисейската руническа писменост, смятана до неотдавна, а може би от някого и все още за единствената като тип руническа писменост, води своето начало от арамейското

писмо, преминало и заимствувано от орхоно-енисейските тюрки с посредничеството на сасанидските перси, в империята на които арамейски език говори голяма част от населението. Поради това арамейското писмо се превръща в прототип на различни други азбуки, по-главните от които са пехлевийска, согдийска и хорезмийска, но наред с тях има и азбуки, употребявани от различни „турански" народи съседи или владетели на иранските народи, и които основни видове азбуки по-късно се развиват и разпространяват в иранския ареал и при съседните им народи, като при това обаче не е възможно да се установи със сигурност от коя точно разновидност води своето начало тюркската руническа азбука, като в случая под тюрки авторът очевидно разбира орхоно-енисейските тюрки от VII-VIII в, тук наречени от него още и „източни тюрки".

Тази руническа азбука се появява при източните тюрки в епохата, когато те започват да играят важна роля в Средна Азия, т.е. към средата на VI в., разпростират своето господство на запад, включително и върху Согдиана, побеждават ефталитите и влизат в контакт с иранските народи и цивилизация, така че през 568 г. пратеникът на тюрките занася на императора в Константинопол писмо, което той прочита с помощта на преводачи и нищо не пречи да се допусне, че писмото е било написано на тази руническа азбука.

Руническата азбука обаче се заражда най-напред не при тези тюрки, а при едно друго тюркско племе - уйгурите, откъдето тя е пренесена при тюрките, което налага времето на поява на руниката да се изнесе малко по-напред. От тюрките руническата азбука преминава на север, при киргизите и при други тюркски племена на Енисей и това става през VII, а може би дори и през VI в.

Допълнително трябва да се отбележи и това, че „специфичните подобия" между тюркската азбука и азбуката, наречена хуно-скитска, са толкова малко на брой и толкова трудно уловими, за да се утвърждава някакво родство между двете азбуки (V. Thomsen), въз основа на което пък ние констатираме и специално подчертаваме, че още през 1893 г., на тогавашните изследователи е добре известна и някаква друга, „хуно-скитска" руническа азбука, която е доста по-различна от азбуката на източните тюрки, използувана при написването на Орхоно-Енисейските рунически паметници.

Понастоящем, между впрочем, отдавна вече никой не дири началото на руниката в Европа, както като че ли е било преди стотина години, но изглежда след Алтхайм, някои автори все още приемат, че българската руническа писменост е създадена на Северен Кавказ, около III-IV в., с което приблизително-повърхностно мнение не толкова се „спестява истината", колкото отново се игнорира дълговечно-високото културно-просветно равнище, а от тук пък се и принизяват ролята и значението на прабългарите за европейската и дори, без преувеличение, и за световната история и цивилизация.

Още в праисторическа Централна Азия и по-конкретно в Минусинската котловина, където около 2500 г. пр.н.е. се ситуира Афанасевската култура на носителите на праиндоирански език или възможно един по-стар език, отколкото този на предците на носителите на тохарски език от Синьцзян, се констатират графити, представляващи по същество специфична иконико-символична система, състояща се от маски, антропоморфни фигури с птичи глави с продълговати клюнове, дългокраки и дълговрати птици, каквито надали има по северните ширини, и графични знаци, наподобяващи руни, особено ярко сред които се откроява някакъв знак, наподобяващ донякъде много по-късния знак Ипсилон на прабългарския бог Тангра. İn standard - в стандартната (?), а може би по-добре в общоразпространената и общоприета теория, Андроновците са индоиранци, докато Афанасевската култура е степна култура и тя не е „производител" на иконико-символични системи, именно поради което се допуска вероятността до Алтай, а преди това и до Минусинската котловина да е достигнала само някаква група от тази култура и тук да се е смесила с носители на алтайски или уралски език, именно които носители продуцират и от които трябва да са иконико-символичните системи, достигнали до наши дни като

петроглифи, без, разбира се, да е напълно изключено и да е напълно възможно, но не и по необходимост, Афанасевците по начало да са носители на алтайски или угрофински език (H.-P. Francfort).

В Минусинския басейн още през VIII-II в. пр.н.е., през епохата на Тагарската култура са „разпространени клейма за дамгосване на добитък и сърповете, послужили за основа на един опростен писмен знак"; в източнотюркското руническо писмо знакът за съгл. ***к*** в съчетание със закръглена гласна идва от идеограмата на стрелата; възможно е възникването на тюркското руническо писмо да се отнесе към VI в. пр.н.е.; в „унгарската хипотеза, изградена върху промените в историческата фонетика", „най-важните названия, отнасящи се до писмеността, отделни елементи на руническото писмо и някои от неговите първични знаци са тюркско-български и са заимствувани от предците на днешните унгарци още преди V в. пр.н.е., през т.н. угорска епоха"; „нашите предци през II-III в. са заимствували от тюркско-българските племена думата *ír* и руническото писмо едновременно, но отделно от хантите" (П. Юхас).

Евентуалното предположение за зараждане на българската руническа писменост още през тези времена и по тези места обаче се обезсилва в голяма степен от съобщението на китайските извори, че хуните на тяхната северозападна граница са безписмен народ, а добре известно и безспорно е освен това, че към края на II в. пр.н.е. има опити за разпространение сред тях на китайското писмо (Н. Бичурин; Н. Крадин; П. Юхас), които опити обаче не са дали особен резултат и дори на места и за известно време китайското писмо да е било използувано от хуните, то все пак очевидно не се е задържало и утвърдило.

Именно поради това трябва да се допусне, че огуротюркският или от вътрешна гледна точка, българският вариант, но още по-точно и обектно-адекватно, българската форма и разновидност на тюркската руника се появява на отсечката Централна Монголия-Средна Азия, което като време трябва да се мисли примерно в рамките на II-I в. пр.н.е. и III-IV в. сл.н.е., където и когато китайците разбиват и спират, но по-точно отклоняват хуните българи на югозапад; те продължават миграцията си и придвижвайки се и контактувайки общо взето и предимно с ирански племена и народи, излизат на северната граница на персийската империя на Сасанидите, където се задържат може би дори и 2-3 века, след което продължават пътя си на запад.

Безспорно тъкмо през този период и по тези земи българските племена и народи осъществяват най-тесен и продължителен етнолингвистичен контакт и взаимодействие с редица ирански племена и народи, по време на което се и иранизират частично и наред с всичко останало, постепенно възприемат, усвояват, видоизменят, преобразуват, допълват със стари свои графични знаци и прилагат за своите езици и диалекти, според и с оглед на тяхната фонетико-граматична специфика, не някои, а няколко от наличните и използувани тук ирански прототипове на арамейското писмо, най-малкото и най-вероятно сако-согдийския, пехлевийския и хорезмийския едновременно.

Получената на тази основа писменост, разбира се, външнографически много прилича и дори е почти тъждествена на някои от иранските прототипове, съобразяването и отчитането на което обяснява и слага ред в излишно-прекалено заплетения лично от страна на проф. П. Юхас [1985] казус, където според китайските посланици през 245-250 г. в древната кхмерска империя Фунан, на територията на дн. Кампучия, местната писменост „прилича на хунската".

Около и след това толкова кратко и безспорно достоверно-сигурно съобщение обаче, наред с много важната, съществена за тук и коректна по същество, но не и по езикова форма, констатация, че тези китайски посланици потвърждават наличието на писменост у хуните още през първата половина на III в., идват такива изобщо неоснователно-некоректни и неадекватни заключителни обобщения като това, че „Използуването на китайската писменост в азиатската империя на хуните е възпрепятствувало създаването на хунска

писменост.” или пък че хунската писменост произхожда от индуската, защото върху кхмерската литература слага отпечатък индуската култура, проникнала там чрез посредничеството на будизма и брахманизма.

Но нещата са къде по-прости и ясни - един от малко по-горе представените регионални прототипове на арамейското писмо е и индо-бактрийското писмо (V. Thomsen), именно което е заимствувано, а може би дори се и използува в своя оригинално-чист вид от тогавашните кхмери, тъкмо поради което няма как това писмо да не прилича на онова, имащо друг, а защо не и същия прототип, хунско писмо, което китайският посланик е виждал и познава поне като външен вид, но, разбира се, изобщо не е в състояние, а и не си поставя за цел да обяснява историко-генетически [вж. и срв. Бичурин, 58; Крадин 2003, 150; Тишин 2017, 446; Юхас 1985, 277-278; Altheim 1959, 271,436-443; ~*~1960, 286,306; Francfort 2001, 155-163; Kyzlasov 2003; Thomsen 1896, 44-54].

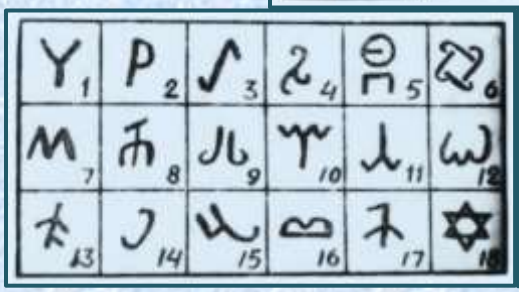

В литературата се съобщава, че през II в. пр.н.е., забягнал при българите хунну китайски генерал ги учи на китайско писмо, въпреки че те имат своята руническа писменост от много време преди това. Не е съвсем ясно дали тази руническа писменост има връзка с писмеността на китайските колонисти около езерото Lop Nor от времето на Eastern Han: *The Chinese sources say that the Hsiung-nu did not have an ideographic form of writing as the Chinese did, but in the second century b.c. a renegade Chinese dignitary by the name of Yue ‘taught the shan-yü how to write official letters to the Chinese court on a wooden tablet 31 cm long, and to use a seal and large-sized folder’. But the same sources indicate that when the Hsiung-nu noted down something or transmitted a message, they made cuts on a piece of wood (k’o-mu) and they also mention a ‘Hu script’. The fact is that over twenty carved characters were discovered among the objects at Noin-Ula and other Hun burial sites in Mongolia and the region beyond Lake Baikal (Figs. 5 and 6). Most of these characters are either identical or very similar to letters of the*

Orkhon-Yenisey script of the Türks of the Early Middle Ages that occurs now and again in the Eurasian steppes. From this some specialists hold that the Hsiung-nu had a script similar to ancient Eurasian runiform, and that this alphabet itself later served as the basis for ancient Turkic writing.

Vestiges of the t'un-t'ien colonies of the Han period are still to be seen in Lun-t'ai, Shaya and Ruoqiang Counties, and the region close to Lop Nor, where traces of ancient irrigation channels and field ridges can be recognized on the red clay banks of the Qizil river. From the Tu-yin site on the north bank of Lop Nor large numbers of wooden tablets (Fig. 11) have been found, dating from the second half of the first century b.c., mostly official documents of the t'un-t'ien troops, reflecting their organization and original encampments, agricultural products, tools used, methods of cultivation, granaries and their daily life generally. From these tablets we learn that these t'un-t'ien soldiers came from all over China's inner prefectures, bringing their families with them and living there for long periods of time, engaging on the one hand in agricultural labour, and on the other hand in fulfilling the task of military defence. East of Lop Nor and in the Turfan basin were important military granaries for storing provisions. These t'un-t'ien districts gradually developed into fixed Chinese settlements in the Western Regions [History of Civilizations 1996, 161-162,233].

Със своя собствена специфика се характеризира и руническата писменост на прабългарите сабири от Късната Античност и Ранното Средновековие, известни също така и като ефталити [Добрев 2017, 823-1055; ~*~2017a, 61-210].

През I в. пр.н.е. руническо писмо имат и българите авари, кит. *ухуань*, така също и централноевропейските авари от VI-IX в., както и прабългарите секеи: *Ухуани, собственно говоря, являются [потомками] дунху. Когда в начале династии Хань сюннуский* [*шаньюй*] *Маодунь уничтожил владение дунху, оставшийся народ укрылся у горы Ухуань, от которой и принял свое название. Согласно существующим обычаям [*ухуани*] искусны в верховой езде и стрельбе из лука, занимаются охотой на диких птиц и зверей. Пасут скот, отыскивая места с [хорошей] водой и травой. Для жилья не имеют постоянного места, домом служит куполообразный шалаш, выход из которого обращен на восток, к солнцу. Едят мясо, пьют кислое молоко, одежды делают из грубой и тонкой шерсти. Уважают молодых и с пренебрежением относятся к старым. По характеру смелы и грубы. В гневе убивают отцов и старших братьев, но никогда не причиняют вреда матери, поскольку у матери есть сородичи и они стараются, чтобы между отцами и старшими братьями [разных родов] не было взаимной мести. Храброго и сильного, который может разбирать [возникающие] тяжбы, избирают старейшиной (дажэнь - букв.: большой человек), власть не передается по наследству. Во главе каждого рода (ило) стоит небольшой вождь, а*

несколько сотен или тысяч юрт (ло) образуют кочевье (бу). Когда старейшине нужно вызвать кого-нибудь, он делает зарубки на дереве, которые служат письмом, и, хотя нет письменных знаков, члены кочевья не смеют нарушать [полученное распоряжение]. Нет постоянных родовых фамилий, в качестве фамилии используется имя сильного старейшины. От старейшин и ниже каждый сам пасет скот и ведет хозяйство, не привлекая других к выполнению трудовых повинностей [Фань, 54].

Археологические данные свидетельствуют о том, что авары знали руническое письмо: они высекали и выцарапывали различные заклинания, чтобы уберечься от бед, и именные знаки собственности (тамги) на различных предметах. Однако у нас нет данных, что эта письменность использовалась в переписке или в создании литературных памятников. По-видимому, героический эпос, легенды и сказки, существующие у всех народов, передавались изустно.

В XV-XVII вв. руническим письмом пользовались сёкеи - венгероязычное население Трансильвании. По сведениям венгерских хроник XIII-XIV вв., секеи появились на территории Венгрии прежде венгров. Происхождение рунической письменности у секеев неясно. Возможно, в будущем будет установлено родство аварской и секейской письменностей: ведь известно, что руническое письмо пришло к народам Восточной Европы из Центральной Азии и в VIII-IX вв. получило здесь широкое распространение [Ердейи 2014, 6,8,12, вж. и срв. Hosszú 2013, 57-91; Székely-Hungarian Rovás 2021].

За преголямо съжаление, унгарците и този път не искат да пропуснат случая да сложат ръка и върху тази изконно-собствена и повече от българска културно-цивилизационна придобивка, и това при положение, че даже самата унгарска лексема *Rovás* безспорно-неопровержимо е от прабългарски произход: Вече в един по-конкретен план, приема се още, че “Първиятъ клонъ на маджарите, Секелитѣ”, се преселват тук от маджарската равнина в края на X в. и заварват в Трансилвания и специално около р. Марош, “гѫсто прабългарско и българославянско население”, което “упражнява силно влияние върху секелитѣ”, включително и многовековното влияние на българската черква, което не отслабва и по-късно и следите от което са останали и в “прамаджарското” - секелско, рунно писмо”, където наред “съ знацитѣ на старотурскитѣ надписи при Йенисей, се намиратъ и нѣколко глаголски и “кирилски” букви” (Г. Фехеръ).

Но още по-конкретно, областта на днешния гр. Надь Сент-Миклош от общо 30 местонаходища на секелски рунически надписи на територията на дн. Австрия, Германия, Италия, Румъния, Турция и Унгария, заема четвърто място по количество и плътност на такива надписи, което показва, че през онова време секелите българи имат едно направо дори масирано присъствие в тази област [The Székely 2004, 17].

Наред с това, най-спорният за унгарските изкуствоведи, момент в историята на унгарската култура е дали техните предци са имали своя собствена писменост, положителният, разбира се, отговор на който въпрос се заключава в това, че с всяка измината година става все по сигурно - а, така ли (И.Д.), какво, че техните предци са стигнали до Карпатския басейн, като “писмен народ”, който е заимствувал основните елементи на руническата писменост - Rovás writing, от старотюрките - The Old-Turks, владенията на които се простират от този басейн чак до Черно море и разселили се до тук по време на Западнотюркския - the Western Turkic, а по-късно и на Хазарския каганат - the Khazar Kaganate. Техните предци живели дълго време в тази област, поради което са имали и възможността да заимствуват именно този начин на писане.

Изобщо невъзможно, се налага да забележим ние, защото най-напред на Науката не са познати никакви “старотюрки - The Old-Turks”, а ако под това вие, унгарците си разбирате българи по-общо, тюркобългари или прабългари, българи в частност, защо в края на краищата не си го признаете и кажете, но допълнително към всичко това Кавказ и южноруските степи на Източна Европа и по-точно п-в Крим, ако не и днешният гр. Тбилиси,

е крайната западна точка, до която се разлива Западнотюркутската империя като административно-политическо образувание и то за съвсем кратък период от време - 554-633 год., при което основна роля за нейното разпадане изиграват редицата болгарски племена на Кавказ, които отхвърлят тюркутското иго и се обединяват под управлението на хан Кубрат (632-651) в приазовската Велика България [вж. Гумилев 1993, 148-155,443-440; Юхас 1985, 227; Khan Kubrat 2003, 1, вж. и срв. Плетнева 1986, 18-19; Халиков 1989, 59].

И по-нататък, като продължение, особено показателен относно произхода на унгарските руни - the Hungarian Rovás, според същите автори, е фактът, че двете техни думи за писане са от тюркски произход - both our words "ír" (write) and "betû" (letter) are of Turkic origin, и те се надяват, че бъдещите археологически открития в Etelköz (nowadays Ukraina), ще потвърдят - разбира се, че ще потвърдят, само че когато цъфнат..... (И.Д.), какво, че техните предци не са забравили толкова бързо буквите донесени от Хазария - the letters brought from Khazaria.

Но въпреки и това, пак според унгарските учени мъже и отново в продължение, през Късната Аварска епоха - the Later Avar Age, в Карпатския басейн се използува уникалната Руническа писменост, която принадлежи към Източноевропейското графично семейство - the Eastern European writing family, с множество находки на територията на бившата Хазарска империя. Според Д. Немет, Секелската писменост - The Székely writing, е всеобщо употребяваната писменост на унгарците езичници, която е унищожена от Християнството, но оцелява изолирано при лица, живеещи в затворени общности, най-дълго в областта Секели - the Land of Székelys, именно поради което тяхната писменост се споменава като Секелска руническа писменост - Székely Rovás writing.

Моля, моля, "Аварската епоха", нито ранна, нито късна, приключва по времето и благодарение на това, че българският хан Крум (803-814), около 805 г., унищожава аварите и тяхната държава, като същевременно присъединява към българските владения днешното Източно-Маджарско заедно със Западна Трансилвания, а вие по това време все още сте достатъчно далеко от бъдещата си родина, за да имате правото и претенцията за някаква държавно-етническа приемственост и аварско наследство.

"The Eastern European writing family" е в главното и съществено само прабългарско, а част от него е и "the Székely writing", която писменост, също така е прабългарска, защото заселеното по днешните унгарски земи, много преди самите унгарци, ранносредновековно племе секели на територията на Маджарско, повече от сигурно и както достатъчно пълно и подробно беше обосновано по-горе, е само част от късноантичното болгарско племе аскел, част от което мигрира и достига бреговете на Среден Дунав още в състава и границите на хунската конфедерация от източни племена, най-ранен и челен отряд на Великото преселение на народите [Добрев 2005, 79,194-247, вж. и срв. Hosszú 2013, 19-27,190-272].

В процеса на проучването и представянето в явен вид на културно-историческата основа на европейската руническа писменост G. Hosszú [2013] демонстрира осъдително-недопустимо непознаване дори само като първично-изходна фактология на етнолингвистичната ситуация в Източна Европа през Ранното Средновековие. Така например, според него тюркоезичните огури, идентични на западния клон на народа Tieloe, който има още и такива имена като Tingling, Tili, Kauko, като при това са тъждествени на Onogurs, потеглят от р. Иртиш към южния край на днешната Казахска степ едва след 350 г., а през V в. огурите се появяват близо до Кавказ, поради това, че са притиснати от друг един тюркски народ, какъвто са савирите; преди огурите само иранците използват руниката, която обаче не съдържа тюркски идеограми; оногурите завземат територията на аланите и асите и започват да прилагат проторуниката; след това огурите оногури се придвижват в Карпатския басейн и най-вероятно донасят тук руническата писменост, която тук еволюира, защото тя съдържа някои рунически графеми, които произхождат от тюркските идеограми, следователно, огурите донасят тези идеограми от Средна Азия; неясно по кое време новата

народност оногури се появява в Карпатския басейн, предизвиква социо-културни промени в Аварския каганат и донасят специфичния вариант на проторуническата писменост, използван в Кубратовата Велика България; оногурите от Карпатския басейн не са идентични на дунавските българи на Аспарух, наричани още Onogundurs; владетелите на аварите и оногурите в Карпатския басейн се наричат khagan, докато владетелите на предхристиянските дунавски българи са khan, а между 822 и 836 г. те са k(h)anasybigi; етнонимът *Hungarian* произлиза от етнонима *Onogur;* Steppean Rovash се използва най-напред в Евразийската степ, включително и в Хазарския хаганат, след средата на VII в. до 965 г., от съставляващите го народи и племена и българите оногури на Волжска България и т.н. и т.н. [33,48-49,53].

Всичките тези проблеми са от кръга на Българистиката или в общотюркологически план, на Българистиката, като водещо-основен не само и единствено за Късната Античност и Ранното Средновековие дял на Тюркологията, която има за предмет на изследване прародината, произхода и етническата принадлежност, етногеографията, социалната организация, антропологията, езика, материалната и духовната култура на българите или от съвременно-тюркологическа гледна точка - на булгарите. При тази своя същност и съдържание Българистиката представлява по същество синкретично-комплексна и мултидисциплинарно-интегративна научна област със своя специфично-характерна методология и понятийно-категориален апарат. Поради това тя се припокрива, съвпада, пък даже и обема, без обаче да преминава и да се разлива в тях, с части от антропологията, лингвистиката, историографията, археологията, изворознанието, етногеографията, етнографията, фолклора, епиграфиката, нумизматиката, хералдиката и т.н. на българската етнокултурна общност.

Ядро основа на Българистиката е Тюрко-Алтайската теория за българите, която е първото и последното, едничкото и единствено засега, понастоящем и завинаги мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория“ и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория“; единствено и безусловно-категорически легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната наука Българистика изобщо; иманентно, т.е. вътрешно-неделимо единно-цялостната и последователно-непротиворечивата; съдържателно, изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната научна теория за произхода и етническата принадлежност; миграцията, придвижването от едно място на друго, разпространението и заселването; езика, антропологията, материалната и духовната култура на българите.

Съвременната българска и световна Българистика отдавна вече скъса и се раздели със своя минал етап на развитие, при който се акцентираше основно и главно на лексикалната сфера на българските диалекти и езици с цел идентификацията, откриването и доказването на все нови и нови лексикални единици именно и единствено като български. Понастоящем тя вече разполага с доста обемист корпус от надписи и цялостно-свързани текстове като Песента на Дилгю, Надписът на Боила, Надписът на Денгиз, Двустишието за племето Пугу и други, благодарение на които е налице една съдържателно много по-пълна и даже завършена фонетико-лексико-граматична представа за генезиса и структурата на българските диалекти и езици [срв. Тишин 2017, 456-458]:

Süčig täligar
Puguγ toγuduγar
If the commander-in-chief goes to war,
The Pugu tribe will be defeated.
Hunoq šad jiqüi ačuq hum
Купата, от която да се храни князът на племето хунок

Šad-e hunug tang
Монета на княза на хунуг
Kiŋkeg Dengiz jikü käse! Kijü, čox-čox saxyŋil, gür Täŋrig!
Блюдото, от което да се храни хан Денгиз!
Човече, бой се много от Него, могъщ е Тангра!
†Вουηλα·ζοαπαν·τεςη·δυγετοιγη·Вουταουλ·ζωαπαν·ταγρογη·ητζϊγη·ταιςη†
Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат, и от която да пие наздраве жупан Ботаул.
To drink Asparuh. *Да пие Аспарух!*
Бяряхäм Тонгре *Грешен съм, Тангра!*
ΟΧΣΙ ΤΖΙΜΑ ΓΙΛΕ *Охши, не ходи в града!*
Варакурек хошти са комкати *Ние тръгваме, искаме да се комкаме!*
Кърчи билиг ангяжек *Гробът на Кърчи, да го поменем!*

ζητκωηητζηργωυβωυλε	***Ичергу-боила Живко***
χωυμσχηκυπε : υνέ	*Кожени ризници - 455*
τωυλσχη : φμ	*Шлемове - 540*
εστρωγηνκυπε : υκζ	*Пластинчати ризници - 427*
τωυλσχη : ωνδ	*Шлемове - 854*
τωυρτωυνα πηλε ζωπαν	***Туртун и Жупанът***
εστρωγηνκυπε : κ	*Пластинчати ризници - 20*
τωυλσχη : μ	*Шлемове - 40*
αλχασηκυπε : α	*Плетени ризници - 1*
χλωυβρην : α	*Ногавици - 1*
Etil suwı aka turur	*Тече ли си тече Волга река,*
Kaya tübi kaka turur	*Бие ли бие тя твърдата скала.*
Balik Telim baka turur	*Гледа ли гледа към нея град Телим,*
Kölüng̃ takı küşerür.	*Чак сърцето ти се разтуптява.*
Әль-хөкму	*Присъда Тя е на*
ли-л-лахи-л-галийи-л-кәбири.	*Великия Всевишен Аллах.*
Әлбәр оулы Хәлуҗ зерати бү.	*Това гробът е на Хелудж, син на Албар.*
Вафат болты: тарих җети жүр	*Датата, на която той се спомина, е*
ермиши җол, мухаррам айхы.	*месец Мухаррем, 720 година.*

Непознаването, неотчитането и несъобразяването с всичките тези основополагащи положения не само на Българската, но и на Световната етнолингвистика и рунология неизбежно водят до изключително сериозно-груби грешки и дори и до пълни провали при разчитането, транскрипцията и тълкуването на конкретните рунически надписи. Така например Г. Ф. Турчанинов [1971], смесвайки и обърквайки всякакви логики, генеалогии, типологии и хронологии, твърди, че руническият надпис на дъното на гърненце, намерено близо до с. Обильное, Ставрополско, на р. Кума, е съставен на осетински език и по-точно, на средновековно осетинско писмо, което представлява собствено кавказски вариант на сирийско-несторианското писмо. Това наистина може да се приеме за вярно, ако в случая не оставаха много неясно-необяснени културно-историческите условия и предпоставки за заимстването и употребата на сирийско-несторианското писмо от аланите предци на съвременните осетини и ако този надпис не се транскрибираше през „сирийско-несторианското писмо“ като **hwn' b(a)hj d(w)qj** с осетино-дигорско(Sic!) съответствие и превод във вида *хуынæ бæхи догъи* „дар конских скачек“ [81-82]. Така обаче се оказва, че много неясно кой-си участва в конни надбягвания и получава като награда единствено и само глинено гърненце, с този „благодарствен“ надпис. Всъщност и тук праб. *дог* има значението „погребение чрез кремация“, не само поради което целият надпис следва да се преведе като *Погребение чрез кремация на княза на хоните.*

На гърдите на орела, в четирите края на кръстовидна фигура е нанесен монограмният надпис *Еспор,* което е другото и много добре известно от българските апокрифи име на Аспарух. На крилото на орела са запазени и се разчитат сравнително лесно трите букви *дох,* от които ние възстановяваме словоформата *дохи,* основата на която е най-вероятно източноиранската по произход прабългарска дума **дох* „погребение чрез изгаряне".

В гръцка транскрипция кавказоболгарското *δόχια/δόγια* е известно още от Менандър (VI в.), а неговото старотюркско съответствие *йог* има такива значения в тюркските езици изобщо като „похороны, погребение; поминание, печаль, траур; кладбище, бугорок на могиле, могила, курган":..

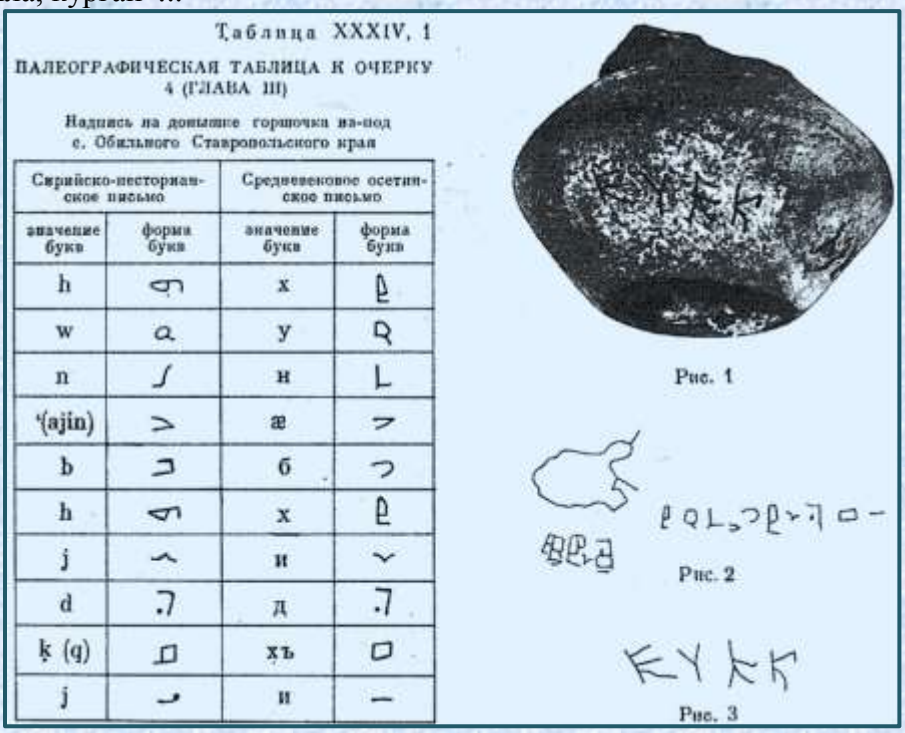

Таблица XXXIV, 1

ПАЛЕОГРАФИЧЕСКАЯ ТАБЛИЦА К ОЧЕРКУ 4 (ГЛАВА III)

Надпись на донышке горшочка из-под с. Обильного Ставропольского края

Сирийско-несторианское письмо		Средневековое осетинское письмо	
значение букв	форма букв	значение букв	форма букв
h		x	
w		y	
n		н	
ʿ(ajin)		æ	
b		б	
h		x	
j		и	
d		д	
ķ (q)		хъ	
j		и	

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Тази дума очевидно-безспорно е заета през същата епоха и в средновековния алански език, от който е преминала и в съвременния осетински език във вида *doğ* „скачки в память умершего", много неточно и неясно защо обаче определено от проф. В. Абаев като „древен принос в аланския език от средноазиатските тюркски езици", когато тя си е единствено и само прабългарска заемка в този език [Добрев 2011, 166-168].

БЪЛГАРСКИ РУНИЧЕСКИ НАДПИСИ В ЕВРОПА ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

„Теоретико-методологичните основи" на разчитането, превода и тълкуването на „източноевропейската руника", в това число и руническите надписи от златното съкровище от Наги Сент-Миклош, на О. Мудрак са не само прекалено категорично-кратки, но и пределно самонадеяно-амбициозно и претенциозно-глупави и смешни, което същевременно като цяло ги прави и фактологически много неточни и погрешни, най-малкото от които е намесата тук на осетинския език, без обаче в процеса на разчитането да се свени да прибягва до кавказките езици и неясно кой точно „тюркски език", а така също и изобщо необоснованата и недоказана презумпция, че Съкровището по произход е аварско: *Благодаря анализу и выявлению графем и почерков, сделанному И. Л. Кызласовым, удалось найти внешние связи знаков, определить звучания и прочитать тексты, написанные этим письмом. Наибольшее количество схождений, включающих соответствие графического образа и звучание, обнаружено с секельским тайным письмом, которое использовалось венграми после их появления на «новой Родине» в Европе. Нельзя говорить об идентичности*

этих систем. Налицо дальнейшее развитие и изменение восточноевропейского рунического алфавита и его приспособление к языку с отличающейся структурой и фонетикой. Вполне естественно, что большее подобие демонстрируют варианты графем на памятниках, обнаруженных в Паннонии, т.е. в том же самом ареале. Однако следует отметить, что дешифровка звучания и прочтение памятников начинались с «донских» и «кубанских» надписей, собранных и сгруппированных И. Л. Кызласовым в его книге «Руническая письменности евразийских степей» и интерпретации текстов рунических легенд «хазарских дирхемов». Выяснилось, что основная масса текстов написана на осетинском языке, кроме того, были обнаружены вкрапления на нахском (точнее, вайнахском или чечено-ингушском) языке. Правильность прочтения получала подтверждение с привлечением новых материалов. Позднее были обработаны надписи смешанного типа (донские/vs. Кубанские - из упомянутой книги И. Л. Кызласова), а также часть надписей, фигурирующих в книге С. Я. Байчорова «Древнетюркские рунические памятники Европы» (далее - БСЯ, 1989). Сюда попала часть памятников письма кубанского типа и комплекс надписей на посуде из «аварского клада», найденного у г. Надь-Сент-Миклош в Венгрии. Далее, благодаря участию И. Л. Кызласова, В. Я. Петрухина, В. С. Флёрова и В. Е. Флёровой, удалось изучить и прочитать одиночные памятники данного письма, найденные как на территории Придонья и Приднепровья, так и другие надписи из Венгрии и Трансильвании. Последними были найдены некоторые надписи в книге Г. Хоссу "Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems" (2013) (далее - GH, 2013). Частично этот порядок продолжает и подача материала. Сначала идут надписи донского типа, фигурирующие в монографии И. Л. Кызласова. За ними следуют погребальные надписи из Хумары (включая надпись из с. Маяки), одиночные надписи преимущественно кубанского типа (из монографии И. Л. Кызласова). Под заголовком Addenda - надписи из разных источников с территории Дона, Прикубанья, Приднепровья, а также недавно опубликованные надписи из Эсхара и Суры. Далее даются легенды чеканных монет. После них идут памятники Придунавья и Трансильвании. И завершает памятник, найденный у устья р. Камы.

Точную орфографию и исследование систем письма можно будет сделать после комплексного изучения всех памятников. Пока же даются основополагающие правила орфографии и транслитерации. Надписи читаются справа налево. В части надписей через отточия выделяются значимые синтагмы. В транскрипции используется знак -ə- с «нулевым графическим статусом», он никак не выражается на письме и проставлен для обозначения слоговой структуры для облегчения сравнения с этимологическим материалом. Знак для -u- используется как для обозначения гласного, так и для обозначения глайда -w-, что бывает довольно часто. Возможно, такой же функциональной нагрузкой обладал и знак для гласного -i-. Знак -ú-, возможно, является лигатурой -uj-, по крайней мере, он соответствует данной последовательности в осетинском внешнем материале. Знак -k- используется для обозначения глухого велярного смычного в начале слова, а также для передачи глухих заднеязычных в ауслауте (реже в интервокале). В современном осетинском языке глухие заднеязычные в инлауте и ауслауте нехарактерны, и обычно выступает звонкий эквивалент. Знак -q- отражал как увулярный глухой (иногда звонкий) спирант, так и увулярный смычный. Но знак -χ- используется только для глухих увулярных спирантов. В транслитерации с помощью «петли» под буквой передаются специальные мягкие согласные дентального локального ряда (которые соответствуют согласным перед палатализующими гласными -i-, -e-, (?) -ä-, реже - современным аффрикатам). При субституции исторических осетинских абруптивов и сильных согласных в графике данного письма используются, как правило, знаки для звонких согласных [Мудрак 2017, 297-298].

Апотеозът обаче на тюрколого-епиграфската некомпетентност и научна импотентност на „водещия“ руски тюрколог са „разчитането, преводът и тълкуването“ на руническите

надписи от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош, наречено тук кой знае защо „«Клад Аттилы», обнаруженный у селения Nagy-Szent-Miklos“, и където изобилстват алогично-парадоксални, глупаво-смешни и рядко-екзотични куриози от сорта на: *Дающий наслаждение (своему) по богатству (убранства?)* - върху „красивый кувшин с четырьмя высокохудожественными изображениями“; *С (узким) горлышком (= Кувшин?)* - върху две „типовые кувшины“, които изобщо не се нуждаят да бъде съобщавано какви точно са гърлата им; *Просто так. По ценности - малая часть выкупа // Ценная добавка* - върху две кани „однотипный кувшин, обе надписи находятся практически на одном уровне“; *Найти бы мне (как) случайность кувшин и пирог с салом! (~ Достался бы мне...)* - върху два подноса, „подносы с одинаковой чеканкой по пунсону“, очевидно е изразено графически съкровеното желание на някой патологичен гастроном; *Родовой кубок (чаша, емкость для питья)* - не само върху две чаши и два бокала, но и върху рог за пиене „ чеканные надписи“ [Мудрак 2017, 369-374].

Все така абсурдно-парадоксално и глупаво-смехотворно е и обобщителното заключение на великия специалист по „източноевропейска руника“, върхът на което е неопровержимото му твърдение, че осетинският език, представен от „дигорската норма“, е официално-деловият език на Хазария и още безброй такива новости, които тюркологът езиковед може да види и научи за първи път единствено от тези страници: *В результате анализа комплекса восточноевропейской руники можно прийти к нескольким выводам. Внутри Хазарии официальные собственные монеты и документы имеют надписи на осетинском языке, т.е. это был язык деловой документации, хотя на монетах также применялся и «интернациональный» арабский. Письменность была территориально широко распространена и использовалась для записи на осетинском и чечено-ингушском языке (в то время лишь начинается распад этих северных нахских языков). Данный факт указывает на статус этих народов внутри государственного образования по отношению к остальным этносам. Обладали навыками чтения и письма не только представители управленческой страты, но также и военные, включая офицерский и рядовой состав, мастеровые, домохозяйки. Письменностью пользовались и принявшие христианство представители осетиноязычных «алан» (наряду с греческим письмом, если учитывать Зеленчукскую стелу). На территории Аварского каганата данная письменность обслуживала только осетинский язык, а булгароязычные тюрки использовали письмо греческими буквами. С паннонским вариантом письменности были так же знакомы и представители элиты, и чиновники, и женщины. Различия вариантов письменности не принципиально, в лучшем случае стоит отделять восточные заднепровские и паннонские изводы, включавшие некоторые графические особенности, и соответственно называть системы письма - «хазарской руникой» и «паннонским изводом» хазарской руники. Орфография и историческая стратификация комплекса восточных памятников нуждается в дальнейшем исследовании с точки зрения языковедов, хотя с оговорками можно для удобства использовать сложившиеся номинации «донская» и «кубанская» письменность. Следует особо отметить, что по своим лексическим (частично фонетическим и морфологическим) особенностям язык отражает, в первую очередь, именно дигорскую норму осетинского языка, т.е. к тому времени уже можно говорить о фактическом начале разделения дигорского и иронского осетинских языков. Не случайно, что отдельное упоминание этнонима дигорцев уже встречается в Армянской географии - Ашхарацуйце, памятнике предположительно VII в. н.э.* [Мудрак 2017, 384-385, вж. и срв. Тишин 2017, 419-427].

Руническите надписи върху съдовете от златното съкровище от Наги Сент-Миклои са нанасяни на различни места и в различно време, като една част от тях са изчегъртани с обикновено острие, докато останалите са вдълбани внимателно с длето и само надписът върху златното блюдо за хранене е изгравиран във вид на не много висока квадратна лента.

Надпис № 1: Този надпис е нанесен на стената на скалния манастир край Мурфатлар, днес в Румъния. Той се разчита отляво надясно, при което се получава следната транслитерация и транскрипция едновременно със съответния превод: **byaryahäm tongre** - ***Грешен съм, Тангра*** [Добрев 2011, 197, вж. и срв. Попконстантинов 1993, 144-155].

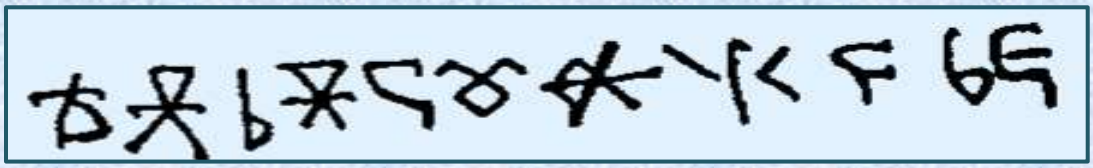

Надпис № 2: Изложеният в Археологическия музей във Варна каменен блок от с. Бяла, Варненско, върху който тамгата на рода Дуло е издълбана между две рунически букви, безспорно е бил вграден в тукашния вал с изглед към морето. Този вал е последният и най-южният, който хан Аспарух изгражда, не само за да защити младата си държава, но и за да покаже, че именно тук е нейната южна граница. И наистина, двете рунически букви се разчитат като *äl* „държава, страна; племе, народ“, а целият надпис съответно се превежда като ***Държавата на Дуло*** [Добрев 2019, 63].

Надпис № 3: От чуждестранните проучватели на руническите надписи по съдовете от златното съкровище от Наги Сент-Миклош най-много до решението на проблема се доближава T. Tekin, който за общия на пет от съдовете от златното съкровище от Наги Сент-Миклош надписи предлага следното разчитане отляво надясно и превод: **Asparuq içu ayak.** - *Asparuq'un içki kadehi.* - *Чашата за напитки на Аспарух.* Но подобно разчитане и превод предполага, че освен тези златни купи и чаши за напитки, хан Аспарух притежава и ползва още и неясно какъв брой чаши, които обаче не са за напитки, а неясно за какво точно.

Всъщност и този рунически надпис се разчита отдясно наляво, в резултат на което се получава сега и тук обърната по посока транслитерация във вида **i.s.o.r.u.k-č.u.v.g,** а като се има предвид и графически „закодираната“ в нея прабългарска лексико-морфологична структура, пак обърнатата отдясно наляво транскрипция се очертава като **isporuk ičuvigi,** където *İspor* е първоначално-основното име на хан Аспарух; *-uk* - прабългарският винителен падеж, който придава определеност на личното име; *ič-* коренът на глагола с българско съответствие „пия“; *-uvig* - бъдещо причастие, което в случая се субстантивира; притежателното окончание 3 лице единствено число *-i* свързва причастието с личното име квазиподлог, така че под получената след превода форма пожелателно изречение ***Да пие***

Аспарух, всъщност трябва да се има предвид и да се подразбира, че това е чашата, от която да пие Аспарух [вж. и срв. Мудрак 2017, 374-375; Csallány 2013, 33-35; Hosszú 2013, 155-157; Németh 1933, 20-23,26].

Надпис № 4: Специално за Надпис № 8 проф. Talât Tekin [1987, 30-34] предлага следното разчитане отляво надясно и превод: **Bıylo. (veya Buylo) Çob(a)n. İçurgi. (a)y(a)k.** - *Has (saraya mensup) Buylo Çoban (ın) içki kadehi.* - *Чашата за напитки на придворния боил Чобан*. Не е възможно обаче този надпис да се отнася за „чаша за напитки“, когато това в действителност е едно изящно изработено и украсено блюдо за хранене, при което от двете страни и на места между руническите букви са нанесени християнски кръстчета, които така и си остават необяснени, а освен това необяснена като морфология е и думата *içurgi,* за която не са налице никакви основания да се превежда като *içki* „питие, напитка“.

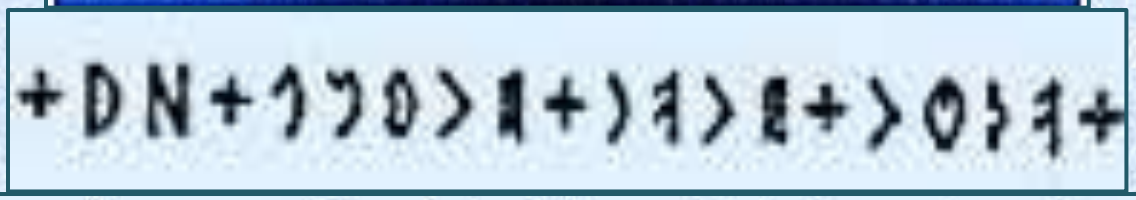

Bence, yazıttaki runik harflerin ses değerleri, sırasıyla, şöyledir : *b, y (y² veya uy²?), l, o/u, ç* ve *iç, u, r, g, i, q* (kalın *k*), *y¹*. Buna göre bu yazıt bence şöyle okunmalıdır :

Bıylo. (veya Buylo) Çob(a)n. içurgi. (a)y(a)k.

Всъщност, разчетен отдясно наляво, Надпис № 8 трябва да се транслитерира във вида **i.s.p.o.b.o.t.o.yu.q.u.g.i.k.ya.s.ä,** а да се транскрибира като **ispor boto yukugi kyasä,** където

İspor е първично-основното име на хан Аспарух; *boto* е регионално лабиализираният вариант на персийската по произход престижно-почетна титла в звателен падеж *бат* „княз“; *yukugi* е лабиализиран вариант с притежателно окончание 3 лице единствено число на бъдещо причастие на глагола *yi-* „ям, храня се“ и *kyasä* има значението „блюдо за хранене“, откъдето цялото изречение следва да се преведе като ***Блюдото, от което да се храни Аспарух.*** Кръстчетата между руническите букви са нанесени по нареждане на княз Борис, за да се освети блюдото и отстранят неговите погано-езически черти и особености [Добрев 2005, 445, вж. и срв. Мудрак 2017, 373-374; Csallány 2013, 42-48; Hosszú 2013, 152-155; Németh 1933, 23-25].

Надпис № 5: Надпис върху погребална урна с кирилски и рунически букви от с. Гарван, Силистренско и с транслитерация **къгибилигаŋ+ǯk,** където ***къги*** е местно-диалектна форма на мъжкото лично име *Кърчи,* образувано на основата на средноперсийското по произход нарицателно съществително име *курччи* „железар; ковач”, *билиг* „гроб; погребална урна“, *aŋǯk* е руническата форма на словоформата *aŋäǯäk,* която е 1 лице множествено число на желателно-бъдеще време на глагола *aŋ-* „поменавам, споменавам“, поради което транскрипцията добива вида **Кърчи билиг aŋäǯäk** и се превежда като ***Гробът на Кърчи - да го поменем!***

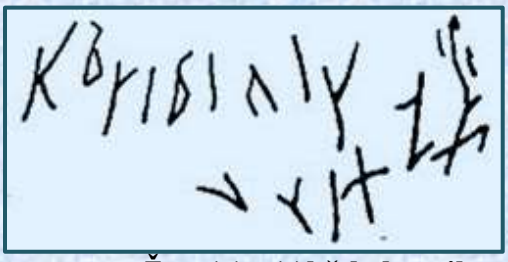

Надпис № 6: Транслитерацията **ǯɣut(u)r (e)kǯ belüg tiketüki ǯ(a)l (e)ki kiǯ oj(u)w [= kiǯe ojuw] ojd(uq)** е много добра основа за транскрипцията **ǯuɣutur koǯa belüg tikettüki ǯal eǯki ojum,** където *ǯuɣutur* е мъжко лично име, *koǯa* „старейшина“, *belüg* „гроб; надгробен камък“, *tikettüki* е минало причастие в причинителен залог от глагола *tik-* „побивам, изправям, поставям“, притежателното окончание 3 лице единствено число *-i* в края на което служи да свърже семантически причастието и съществителното *belüg,* но синтактически, причастието и определяемото съществително име *ǯal* „година“, *eǯki* Козирог, *ojum* „месец десети“, така че преводът на цялото добива вида ***Надгробният камък на старейшина Джугутур, годината, когато той беше поставен, е Козирог, м. Десети*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 168-174; Мудрак 2017, 327; Adiloğlu 2002, 9].

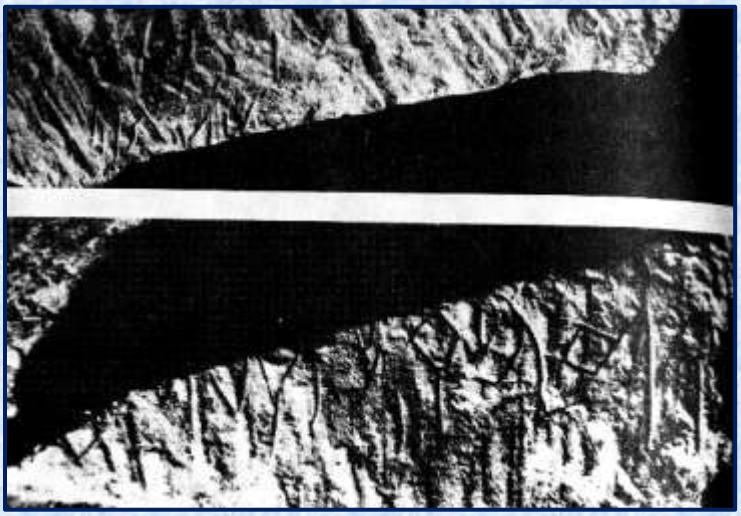

Надпис № 7: Транслитерацията **Ёгънбех (= Ёгюнбех) б(е)люгъ (=белюг) д'огъ (э)ни (э)ш ойушт(у)къ. Ижден эл (о)л** дава основание да се предложи транскрипцията **Ёгюнбех**

белюг д'огъ эни эш ойуштукъ. Ижден ол, където *Ёгюн* е мъжко лично име с постпозитивно определение престижно-почетната титла *бех* „княз“, *белюг* „надгробен камък“, *д'огъ* „погребение чрез кремация“, *эни* „нов“, *эш* „другар“, глаголът *ойушт-* „придавам, намирам“ е в причинителен залог, словоизменителният суфикс *-тукъ* е 1 лице множествено число на свидетелско минало свършено време, т.е. „ние му намерихме“, източноиранският по произход теоним *Ижден* - Бог, после е в употреба 2 лице единствено число повелително наклонение на глагола *ол-* „бъди, застани“ или преводът като цяло е ***Надгробен камък на погребението чрез кремация на княз Йогюн, ти си намери нов другар, застани пред Бога*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 174-178; Мудрак 2017, 320-321; Adiloğlu 2002, 8-9].

Надпис № 8: На основата на долуприведената транслитерация може да се изведе транскрипция във вида **Aŋar haγan'ïn ǯebriyben,** където *Aŋar* е мъжко лично име; *haγan* е най-високата длъжностно-рангова титла в българските държави; *-ïn* е родителен падеж, който посредством притежателното окончание 3 лице единствено число *-i* свързва в двустранно-координативно субстантивно-субстантивно словосъчетание тази дума със съществителното име *ǯebir* „стомна“, при което тясната гласна *-i* във втората сричка закономерно изпада; сонорната съгласна *-y-* е съединителна и *-ben* е 1 лице единствено число на спомагателния глагол *съм,* така че това просто изречение следа да се преведе като ***Аз съм стомната на хаган Ангар*** [вж. и срв. Левитская 1976, 71; Hosszú 2013, 119].

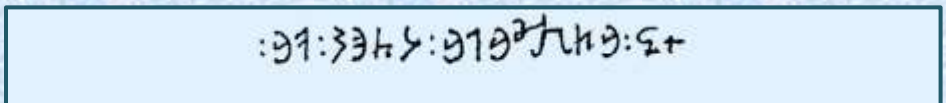

Figure 5.2.1-2: Another drawing of the Mayaki Amphora Inscription. On this relic, the glyph ᚺ—a variant of the ᚺ R /r/ was used.

Written with Proto-Rovash font	:ϑϤ:ϛϑᚺ>:ϑ ϑ ϶ᚢ ᚺϑ:[…]
IPA phonetic transcription	/[…] ᵃnᵃr xᵃɣᵃnïn d͡ʒ'rem βᵒn/
Translation from Ogur	'[This is] of Khagan Nar [*or* Anar]. Twenty *won*.'

Надпис № 9: Нанесена върху монета, длъжностно-ранговата титла *šad* следва да се преведе като ***Князът,*** т.е. това е князът, който сече монетите от намереното съкровище [вж. и срв. Hosszú 2013, 173-174].

Ligature on the Devitsa Coins (*glyph variations*)	ᛘ, ᛘ
The elements of the ligature written with normalized Steppean Rovash font	> ᛉ
IPA phonetic transcription	/ʃᵊð/
Translation from Common Turkic (Khazar)	'Ishad'

Надпис № 10: На основата на долуприведената транслитерация може да се изведе транскрипция във вида **tuγlasini ǯapdi Biǯigir,** където най-напред стои съществителното име *tuγla* „тухла“; *-si-* е притежателното окончание 3 лице единствено число, което придава значението „нейните, на крепостта (тухли)“; *-n-* е съединителна съгласна; *-i* е винителен падеж, който придава определеност на обозначения чрез основата обект; *ǯapdi* е 3 лице

единствено число на свидетелското минало свършено време на глагола *ǯар-* „правя“; *Biǯigir* е мъжко лично име, образувано на основата на китайското по произход съществително име *biǯig* „буква; писмо“ с помощта на персийската по произход деятелна наставка *-gir,* т.е. буквално „буквознаец, писар“ или в превод ***Тухлите ги направи Биджигир*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 175-176; Мудрак 2017, 325-327].

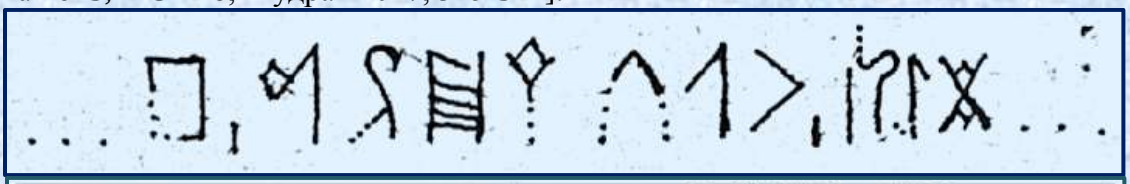

Written with typical Steppean Rovash font	𐰋𐰃𐰇𐰓𐰏 𐰀𐰍𐰃 𐰃𐰇𐰚
IPA phonetic transcription	/tᵘɣᵃlᵃs, d͡ʒᵃpdi, bʲt͡ʃigi ʲr/
Translation from Ogur	‘Tughalas made (built?), wrote its inscription.’ *or:* ‘N. the Tughalas made (built?), wrote its inscription.’

Надпис № 11: Въз основа на така предложената транслитерация може да се възстанови транскрипцията **Öz tegin ǯaratti**, където *Öz* е личното име на носителя на длъжностно-ранговата титла *tegin* „княз“; *ǯaratti* е 3 лице единствено число на свидетелското минало свършено време на глагола *ǯarat-* „градя, строя; правя, създавам“, при което се стига до превода ***Това го построи княз Йоз*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 176-177].

Figure 8.2.4-2a: Photograph of the One-row Inscription on a fragment of a sandstone block between middle of the 9th and 10th centuries[584]

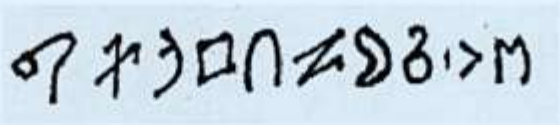

Figure 8.2.4-2b: Drawing of the One-row Inscription[585]

Written with normalized Steppean Rovash font	𐰋𐰚𐰃𐰓𐰏 𐰀𐰍𐰃 𐰃𐰇𐰚
IPA phonetic transcription	/øð tᵉgˈn d͡ʒᵃratᵗi/
Translation from Ogur	‘Öd Tegin made [it].’

Надпис № 12: Транслитерацията във вида **Джгъут(у)р юч(е)м(и)г Менгчур (э)л(и)нче ур бит и ёгиг(е)н** позволява да се възстанови транскрипцията **Джугутур ючемингин Менг чур элинче ур битиг ёгиген,** където *Джугутур* - Козирог, *ючемингин* „през месец трети“ е наречие за време, образувано с помощта на суфикса *-ингин* на основата на редното числително име *ючем* „трети“, *Менг* е мъжко лично име, *чур* е престижно-почетна титла, приблизително равна на *юнак, герой, элинче* е дателен падеж на приелото притежателно окончание 3 лице единствено число съществително име *эл* „държава, страна“, между които е съединителната съгласна *-н,* глаголът *ур-* „удрям; изписвам, нанасям, оставям“ по подразбиране приема суфикса за свидетелско минало свършено време *-ген* на следващия глагол, съществителното име *битиг* „надпис“, глаголът *ёги-* е в свидетелско минало

свършено време, поради което цялото изречение следва да се преведе като ***През месец трети на година Козирог, Менгчур остави надпис и отдаде хвалебствия на своята държава*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 183; Мудрак 2017, 323; Adiloğlu 2002, 10].

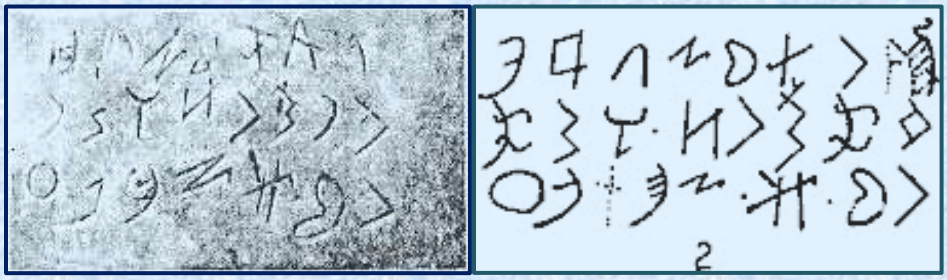

Надпис № 13: Транслитерацията **(Э)г(и)нч бенгд'(у)р (Э)л(и)нче гъу юм ёг(и)г(е)н** дава основание за транскрипцията **Эгинч бенгд'ур элинче угъу юм ёгиген,** където *Эгинч* е мъжко лично име, определено от източноиранската по произход престижно-почетна титла *бенгд'ур* „бахадур“, съществителното име *эл* „страна, държава“ е в направително-дателен падеж на *-че,* който посредством съединителната съгласна *-н-* се свързва с предходното притежателно окончание 3 лице единствено число *-и-,* после идва инфинитивът на глагола *угъу* „чета; почитам, отдавам почит“, който по подразбиране приема модално-темпоралното окончание за свидетелско минало свършено време *-ген* на следвашия глагол, двата глагола се свързват посредством персийския по произход съчинителен съюз *юм* „и“, след който идва глаголът *ёги-* „хваля, отдавам възхвала“, поради което цялото изречение се превежда като ***Бахадур Эгинч отдаде почит и възхвала на своята държава*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 181; Мудрак 2017, 323-324].

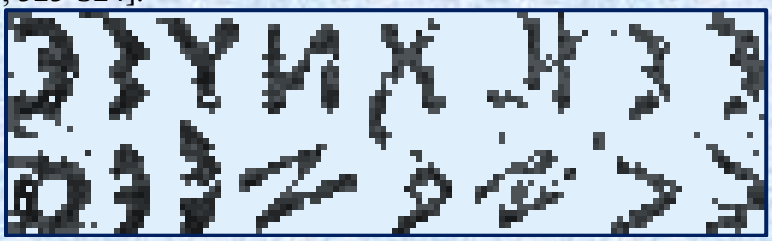

Надпис № 14: Долуприведената транслитерация позволява възстановяването на транскрипцията **Ogiduk Ilik,** където *ogi-* е коренът на глагола със значение „чета“; *-duk* е функционално-словообразувателен суфикс за образуване на безлично минало причастие, определяемото на което е пропуснатата в случая дума „писмо“, така че значението на причастието се реализира във вида „прочетено“; *ilik* е длъжностно-рангова титла със значение „наместник, вице-губернатор“, поради което преводът на целия израз е ***Прочетено, Наместник.*** Тази резолюция на българо-хазарска руника, през първата половина на X в. поставя в долния ляв ъгъл на изпратеното му писмо на еврейски език наместникът на българо-хазарската община в Киев [вж. и срв. Мудрак 2017, 359; Hosszú 2013, 187-189].

Figure 8.2.9-2: Drawing of Steppean Rovash inscription on the Kievan Letter[652]

Written with Steppean Rovash font	ᚸᚾ ᚹᚢᚾᚴᚴ
Written with normalized Steppean Rovash font without ligatures	ᚸᚾᚱ ᚩᚱᚢᚾᚴᚴ
IPA phonetic transcription	/oɣˈðïq ilˈk/
Translation from Common Turkic (Khazar)	'We have read. Ilik.'

Надпис № 15: Не само долуприведената транслитерация, но и видът и същността на артифакта са предпоставка за транскрипцията **pufnek**, където *puf-* „духам“, на основата на което с помощта на словообразувателния суфикс *-nek* със значението „средство, оръдие за осъществяването на действието, обозначено чрез основата“ се получава съответната лексема със значението и съответно превода ***Духало.*** Очевидно, това духало е изработено и изпечено в близката грънчарска работилница за съседната ковачница и за да не се сгреши нещо, грънчарят е сметнал за необходимо и да го надпише [вж. и срв. Hosszú 2013, 203-204].

Written with Szekely-Hungarian Rovash font	𐰋𐰓𐰋𐰀
Written with normalized SHR font, without ligatures	𐰋𐰇𐰋𐰃𐰋𐰀
IPA phonetic transcription	/fuβne:k/
Translation from Hungarian	‘I'd like to blow [the fire for melting iron]’

Надпис № 16: Следващата транслитерация предполага транскрипцията **Amme buŋ ten kud,** където *Amme* е звателен падеж на съществителното име *amma* „майка“, *buŋ* „това; ето“, *ten* „твой“, *kud* „син“, следователно преводът е широко известният и разпространен евангелски израз обръщение към Дева Мария ***Майко, ето го твоят син*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 204-208].

Figure 9.2.3-1a: Photographs of the Vargyas Relic, 12th-13th centuries[695]

Figure 9.2.3-1b: The authentic drawing of the Vargyas Inscription[696]

Written with typed Szekely-Hungarian Rovash font	𐰋𐰃𐰋𐰀 𐰋𐰃𐰃𐰋𐰀 𐰋𐰃
IPA phonetic transcription	/ˈme: fioɣ tᵉ nᵉkyd/
Translation from Hungarian	‘[Woman,] here is your Son’

Надпис № 17: От транслитерацията **pa:l pɒp** следва транскрипцията **Paul pap,** което в превод дава ***Отец Павел*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 215].

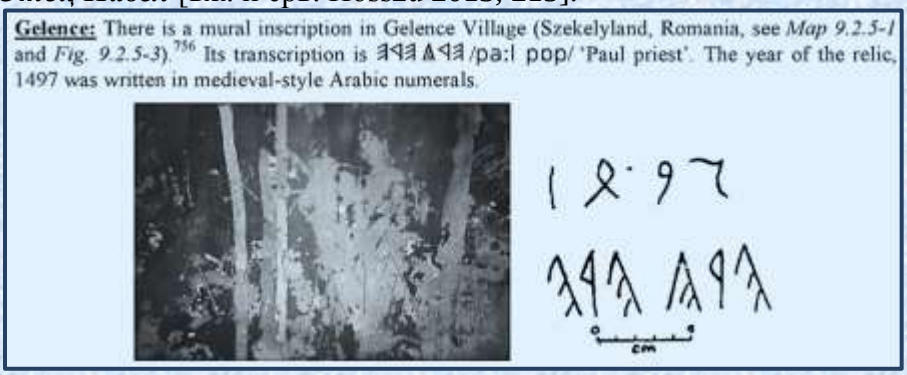

Надпис № 18: Транслитерацията **ɒcɒiʃtn** допуска транскрипцията **Aka Išten,** където е съществителното име *aka* „баща, отец“, а източноиранският по произход теоним *Išten* отговаря на християнския теоним *Бог,* така че преводът на цялото подчинително субстантивно-субстантивно словосъчетание е ***Бог Отец*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 233].

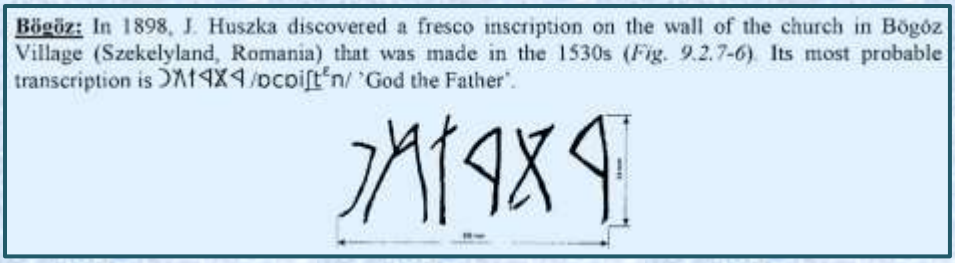

Надпис № 19: Първият ред от транслитерацията на руническия текст създава непреодолими трудности за идентификацията на българо-секелската лексика и граматика, но в замяна на това от края на първия и целия втори ред преспокойно се извежда транслитерацията **ma:ty*a:ʃ ja:noʃ ʃc*a:n kova:tʃ tʃina:ltk ma:tya:ʃmeʃter grglmeʃtr tʃina:lta:k,** на основата на която може да се възстанови транскрипцията **Matyash Yanosh Ǯan Kovač činaldyk Matyash master Girgor master činaldyk,** където *Matyash Yanosh* и *Ǯan Kovač* са лични и фамилни имена, следва глаголът *činal-* „правя, строя“, словоизменителният суфикс за свидетелско минало време 1 лице множествено число *-dyk,* мъжките лични имена *Matyash* и *Girgor,* носителите на които са майстори строители и отново глаголът *činaldyk,* поради което се получава преводът ***Това го построиха Матиаш Янош и Жан Ковач, както и майстор Матиаш, и майстор Григор*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 229-230].

1st row	/u:rnᵃk sylᴱtᵉ:ʃᵉty:l fogva:n i:rnᵃk ᴱʒᵉrøt sa:ʒᵉʃ ᴱstᴱndø:be ma:ty*a:ʃ/
	After the birth of the Lord in the year one thousand five hundred one Matthias
2nd row	/ja:noʃ ᵉʃc*a:n kova:tʃ tʃina:ltᵃ:k ma:tya:ʃmᴱʃtᵉr gᴱrgᴱlymᴱʃtᵉrtʃina:lta:k/
	John, Stephan Kovács made [it]; Master Mathias, Master Gregory made [it].

Надпис № 20: С не особено голяма сигурност, поради това, че секелският език в началото на XVI в. в известна степен вече е унгаризиран, в така предложената транслитерация **zr etsa:z tiz net stende:bn i:rta:k 'tt la:slo: kira:λert kvtt ja:rɒttk 'tt bilɒji brlɒba:s kt ɛstndjik it vɒlt nm te:n tʃa:sa:r kdji skl tma:s i:rta:n 'tt […] slmbe:k tʃa:sa:r *id […] bn *sa:z lo:vɒl,** сравнително лесно се идентифицират глаголът в свидетелско минало свършено време 1 лице множествено число *i:rta:k* „писахме“, мъжкото лично име *la:slo:* на тогавашния унгарски крал Владислав, прилагателното име *kira:λert* „кралски“, глаголът в свидетелско минало свършено време *ja:rɒttk* „служихме“, мъжкото лично име *Brlɒba:s,* докато изразът **kdji skl tma:s i:rta:n** може да се транскрибира като **kodji sekel toma:s i:rta:n** и съответно да се преведе като ***...писа и старейшината секей Томаш,*** **slmbe:k tʃa:sa:r** безспорно е „царят Селим бег“, т.е. тогавашният турски султан Селим [вж. и срв. Hosszú 2013, 229-230].

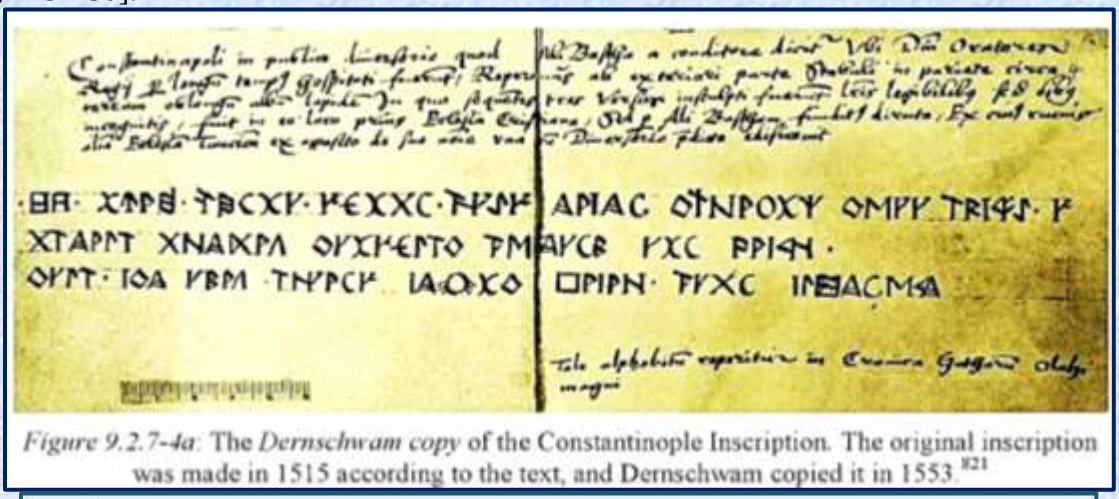

Figure 9.2.7-4a: The *Dernschwam copy* of the Constantinople Inscription. The original inscription was made in 1515 according to the text, and Dernschwam copied it in 1553.[821]

1st row	ᛒᚺ· ᚷᛏᚹᚱᛒ· ᚠᚱᛈᚷᚴ· ᚴᚲᚷᚷᚲ· ᚺᛋᚴ ᚫᚹᛁᚫᚲ ᛜᛏᚺᚹᛟᚷᚠ ᛜᛗᚴᚴ ᛚᚱᚾᚠᛋ· ᚴ
	/ᴱzᵉr etsᵗˢa:z tizᵉnet ᴱstᴱnde:bᴱn i:rta:k ᵗtt la:slo: kira:ʌe:rt kᵉvᴱtᴱt ja:rɒttᵃk ᵗtt/
	It was written in 1515; delegates of King Vladislas were sent here.
2nd row	ᚷᛏᚫᚹᛚᛏ ᚷᚺᚫᚷᚹᚫ ᛜᚴᚷᚲᛈᛚᛏᛜ ᚹᛗᛒᚴᚳᛒ ᚴᚷᚳ ᚺᚹᛁᚾᚺ
	/bilɒji bᵒrlɒba:s kᴱt ɛstᴱndᴱjikᵃ²⁴ itᴱ vɒlt; nᵉm te:n t͡ʃa:sa:r/
	Barabas Bélay waited here for two years; the *emperor did not do [anything for them].
3rd row	ᛜᚴᛚᛏ· ᛁᛜᚫ ᚴᛒᚹᚫ ᛚᚺᚹᚱᚲᚴ ᛁᚫᛟᚷᛜ ᛐᚹᛁᚹᚺ· ᚹᚴᚷᚳ ᛁᚹᛒᚫᚳᛗᛒᛒ
	/kᴵdᴱji sᵉːkᵉl tᵒma:s i:rta:n ᵗtt […], sᵉlᵉmbe:k t͡ʃa:sa:r *idᴱ […] bᴱn *sa:z lo:vɒl/
	Thomas Kedeji Szekely wrote here […], *in the time of Emperor Selim, with one *hundred horses.

Table 9.2.7-2: The transcription of the Constantinople Inscription (1515); some parts of the inscription are still undeciphered. The transcription was gradually improved by the followings: Thomsen, Sebestyén, Németh, Pais, Vékony, Zelliger,[825] and the author of the book.

Надпис № 21: От транслитерацията **kɒratʃoŋ ɛlø:t i:rtɒ vɒlɒ ʃɛmje:n fɒlva:n lɒkta:bɒn az feje:r niko: mellet miha:λ boŋhɒi i:rtɒ idɛ 1627** може да се изведе транскрипцията **Karačon ɛlöt irtävalï Šemyen falvan olaktayban az Fejer Niko mellet. Mihael Bonihay irtäyidi,** където са хрононимът *Karačon - Коледа,* унгарският по произход следлог *ɛlöt* „преди“, образуваното чрез словоизменителния суфикс *-avalï* наложително минало несвършено време на глагола *irt-* „пиша“, селищното име *Šemyen,* географският термин *falvan* „село“, към който е прибавен унгарският местен падеж *-n,* образуваното с помощта на функционално-словообразувателния суфикс *-tayban* деепричастие на глагола *olak-* „седя, стоя, намирам се“, т.е. „докато се намираше“, *az(?),* селищното име *Fejer Niko,* унгарският по произход следлог *mellet* „близо“, мъжкото лично и фамилно име *Mihael Bonihay,*

образуваното чрез словоизменителния суфикс *-äyidi* свидетелско минало свършено време на глагола *irt-* „пиша“, по силата на което като цяло този текст следва да се преведе като ***Той трябваше да пише преди Коледа, още докато се намираше в село Шемиен, близо до Фейер Нико. Това написа Михаел Бонихай*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 238].

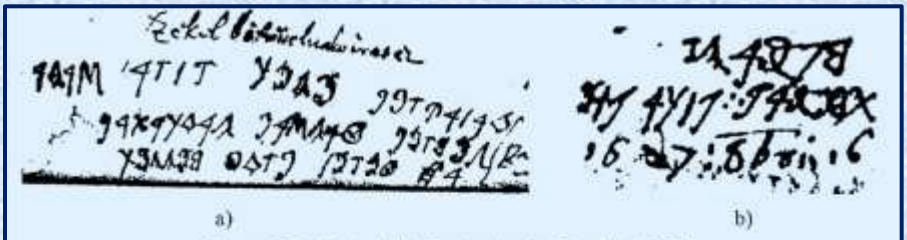

a) b)

Figure 9.2.8-2a) and *b)*: Inscriptions by Bonyhai (1627)

a)	4A4M 4Y-I YƎA3 ƆƆI↑4-40 Ɔ4X4Y04A Ɔ4MA40 ƆƎI8ƎA YƎAA3Ƨ ƆOƆ -ƎIƎ0 Ƨ4
	/kɒra:ʧɒn ɛløːt iːrtɒ vɒlɒ \ ʃɛmjeːn fɒlvaːn lɒktaːbɒn \ az fejeːr nikɒː mellɛtˢ/
	He had written before Christmas \ during his stay in Semjén Village \ near Nikó of Fejér [County].
b)	1627 \ ƎЯ1 4Y-I I4ꟽƆX \ IA4ꟽIƨ
	/mihaːʎ \ bɒɲhɒi iːrtɒ idɛ \ 1627/
	Michael \ Bonyhai wrote here \ 1627.

Table 9.2.8-1: The transcription of the inscription by Bonyhai (1627). It is noteworthy that the word ƆƆI↑4-40 could also be transcribed as /kɒra:ʧɒn/.

Надпис № 22: Въз основа на транслитерацията **zbt asoŋ kristusnak ø: ɒŋŋja:nɒk ve:r serint vɒlo:…** може да се възстанови транскрипцията **Elizabet assoni Kristusnak ännyanäk vır serint välou,** където са женското лично име *Elizabet,* аланската по произход престижно-почетна титла *assoni* „госпожа“, мъжкото лично име *Kristus,* към което е прибавен суфиксът за родителен падеж *-nak,* нарицателното съществително име *ännya* „майка“, оформено със суфикса за родителен падеж *-näk,* числителното име *vir* „едно“ в неговата вторично-допълнителна функция на неопределителен член, нарицателното съществително име *serint* „роднина“, 3 лице единствено число на свидетелско минало свършено време на спомагателния глагол *välou* „беше“, поради което като цяло се получава преводът ***Госпожа Елизабет беше роднина на майката на Кристус*** [вж. и срв. Hosszú 2013, 239-240].

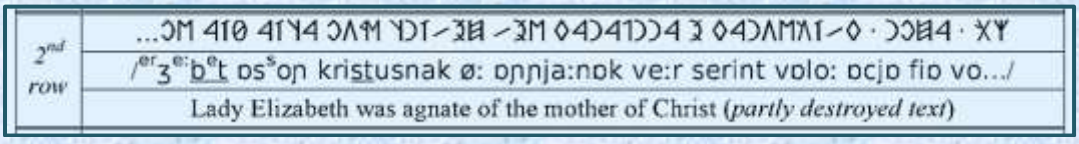

2nd row	…ƆM 410 41Y4 ƆA4M YƆI-ƎИ -ƎM 04Ɔ41ƆƆ4 Ɪ 04ƆAMMI-0 · ƆƆИ4 · XY
	/ᵉʳʒᵉːbᵉt ɒsˢɒn kristusnak ø: ɒŋŋjaːnɒk veːr serint vɒlɒː ɒcjɒ fiɒ vɒ…/
	Lady Elizabeth was agnate of the mother of Christ (*partly destroyed text*)

Надпис № 23: Нанесеният с кирилски и рунически букви стенен надпис от Мурфатлар позволява транскрипцията **тѣтѣ мѣ,** където е прабългарското по произход нарицателно съществително име *мѣтѣ,* образувано от своя страна на основата на индоиранското нарицателно съществително име *ata* „баща, отец“ и съкратеното до формата *мѣ* прабългарско лично местоимение 1 лице множествено число ******mïr* „ние“, именно поради което като цяло се получава преводът ***Отче наш.***

Надпис № 24: Транскрипцията **Elbeg** на рунический надпис върху един от каменните блокове от крепостната стена на Маяцкото градище дава основание да се приеме, че на това място в подножието на крепостната стена е кремиран висш български сановник на име ***Эльбег,*** което от своя страна се състои от прилагателното име *эль* „голям, велик“ и нарицателното съществително име *бег* „княз“ [вж. и срв. Байчоров 1989, 158; Тюркские Писменности 2021, 3].

Надпис № 25: Транслитерацията и преводът **D'(o)ɣ(i)z** „Поминание (похороны)“ дават основание за възстановяване на транскрипцията **doγ idiz,** където е нарицателното съществително име *doγ* „погребение чрез кремация“ и пак нарицателното съществително име *idiz* „място“, следователно се получава преводът ***Място на погребение чрез кремация*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 205; Мудрак 2017, 342-344; Demirel 2017, 150].

Надпис № 26: Транслитерацията и преводът **D'oχ ǯ(e)r** „поминальное место“ дават основание за възстановяване на транскрипцията **D'oχ ǯer,** където е нарицателното съществително име *doχ* „погребение чрез кремация“ и нарицателното съществително име *ǯer* „място“, следователно се получава преводът ***Място на погребение чрез кремация*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 231; Мудрак 2017, 347].

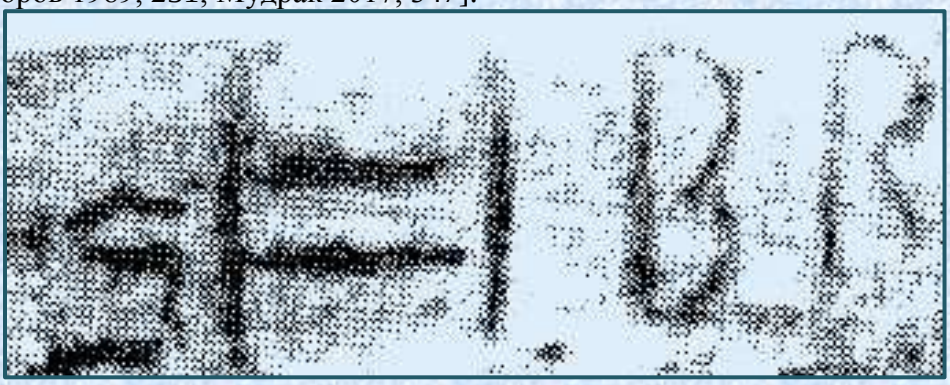

Надпис № 27: Транслитерацията и преводът **Söɣü [= sögü] d'(o)ɣ(i)z(i)χ d'(e)r** „Место поминания Сёгю“ дават основание за възстановяване на транскрипцията **Söɣü d'oɣ iǯiχ d'er**

където е мъжкото лично име *Söγü,* нарицателното съществително име *d'oγ* „погребение чрез кремация“, прилагателното име *iǯiχ* „свят, свети“ и нарицателното съществително име *ǯer* „място“, следователно се получава преводът ***Място на погребение чрез кремация света на Сьогю*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 231; Мудрак 2017, 348; Adiloğlu 2002, 11].

Надпис № 28: Транслитерацията и преводът **D'(o)γ(i)š(i)w en (e)š m(e)n (Ö)g Bq(a) / ul(u)m a bökmöt(i)m uj… / (e)r(e)n (a)z (a)j(irilti)m.** „Поминальный дом (лежбище)-святилище. Я, ЁгБкъ(а), / сыном своим (о горе!) не насладился, о, / от мужественных азов отдел(ился) я“ дават възможност да се възстанови транскрипцията **D'oγ-i Šiwenešmen Öŋe Baga uluma bökmetim uj… eren-azdan ajiriltim,** където са нарицателното съществително име *d'oγ* „погребение чрез кремация“, съединителната съгласна в иранския изафет *-i,* мъжкото лично име *Šiweneš, -men* - 1 лице единствено число сегашно време на спомагателния глагол *съм,* буквално *Аз съм погребението чрез кремация на...,* мъжкото лично име *Öŋe* със заднопоставената престижно-почетна титла *Baga,* нарицателното съществително име *ul* „син“, притежателното окончание 1 лице единствено число *-um,* равно на „мой, свой“, словоизменителният суфикс за дателен падеж *-a,* който се управлява от идващия след него глагол в отрицателна форма и 1 лице единствено число на свидетелско минало свършено време *bökmetim,* междуметието *uj…,* нарицателното съществително име в персийско множествено число *eren* „мъже; юнаци“, свързано посредством съединителната гласна *-i* в ирански изафет с нарицателното съществително име *az* „алан, ас“, словоизменителният суфикс за отделителен падеж *-dan,* който се управлява от глагола в 1 лице единствено число на свидетелско минало свършено време *ajiriltim,* по силата на което като цяло се получава преводът ***Погребение чрез кремация на Шивенеш, не можах да се насладя на сина си Йонге-бага, ох..., напуснах аз аланите юнаци*** [вж. и срв. Байчоров 1989, 239; Мудрак 2017, 349-351; Adiloğlu 2002, 10].

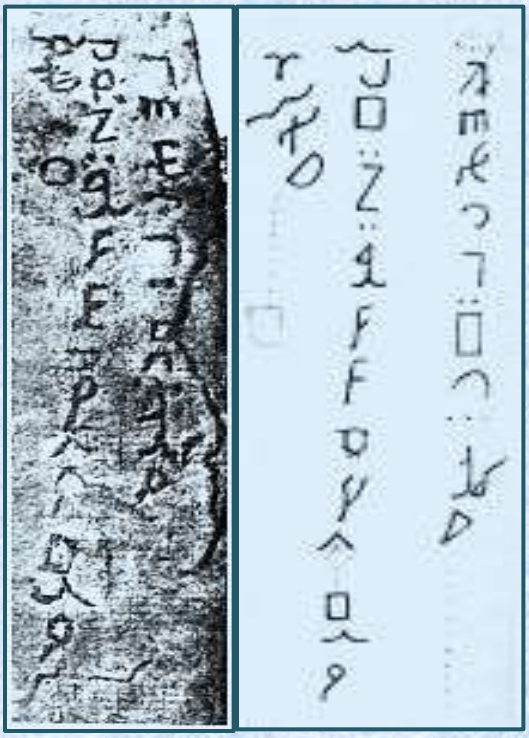

Надпис № 29: Транслитерацията **Dog** е и транскрипция на лексемата *dog* „погребение чрез кремация“, следователно преводът на този надпис е ***Погребение чрез кремация*** [вж. и срв. Türkic Scripts 2020, 8-9].

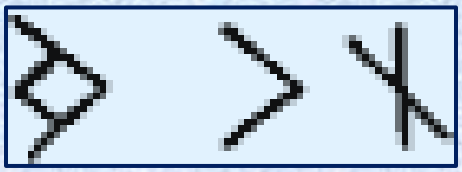

Надпис № 30: Транслитерацията **Ума (или ^{А}ма) ^{Э}нг^{Ю}ш (или ^{Э}нг^{Э}ш} ^{А}т^{Ы}б^{Ы}...** допуска транскрипцията **Ума Ангюш атыбыз,** преводът на което е ***Ума и Ангуш са нашите имена*** и това показва, че в този надгробен надпис се споменават две лица, най-вероятно мъж и жена, които са кремирани пред крепостната стена на Маяцкото градище [вж. и срв. Тюркские Писменности 2021, 1].

Надпис № 31: Транлитерацията **(Э)с(и)нч д(о)гъ(ы}нч... х...** позволява да се възстанови транскрипцията **Эсинч догъ...** с превод ***Погребението чрез кремация на Есинч*** [вж. и срв. Тюркские Писменности 2021, 2].

Надпис № 32: Транлитерацията **Б(и)ч бит(и)к умуч бит(и)к у (э)н эчеше** е добра основа за възстановяването на транскрипцията **Бич битик умуч битик уэн эчеше,** където е прилагателното име *бич* „нанесен, изрязан“, нарицателното съществително име *битик* „надпис“, нарицателното съществително име *умуч* „надежда“, после пак *битик,* мъжкото лично име *Уэн* и нарицателното съществително име *эче* „чичо“, оформено със словоизменителния суфикс за дателен падеж *-ше,* така че преводът е ***Нанесен надпис - надпис на надеждата. На чичо Уэн*** [вж. и срв. Мудрак 2017, 304-305; Тюркские Писменности 2021, 5-6].

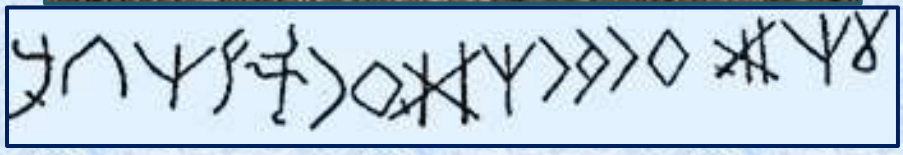

Надпис № 33: От транслитерацията **Эн эчеше уэн эше дж(а)ш(а)й о (э)бдэ уш джееджагъ(ы)нг (а)ракъд [= (а)ракъды] (и)ч** се получава транскрипцията **Уэн эчеше Уэн эше Джашай о Эбдэуш Джееджагънг аракъды ич,** където е мъжкото лично име *Уэн,* определено от нарицателното съществително име *эче* „чичо“, оформено със словоизменителния суфикс за дателен падеж *-ше,* пак същото мъжко лично име като определение заедно с нарицателното съществително име *эше* „леля“ на женското лично име *Джашай,* показателното местоимение *о* „това“, мъжкото лично и фамилно име *Эбдэуш Джееджагънг,* последното от които е оформено със словоизменителния суфикс за родителен падеж *-гънг,* нарицателното съществително име *аракъ* „ракия“, към което е прибавено притежателното окончание 3 лице единствено число *-ды,* което заедно с родителния падеж свързва двете съществителни имена в двустранно координативно подчинително словосъчетие и на последно място е повелителното наклонение 2 лице единствено число на глагола *ич* „пий“, така че преводът на цялото изречение получава вида ***За чичо Уен и леля Уен Джашай, това е ракията на Абдеуш Джеджа, пий*** [вж. и срв. Тюркские Писменности 2021, 6-7; Мудрак 2017, 305-306].

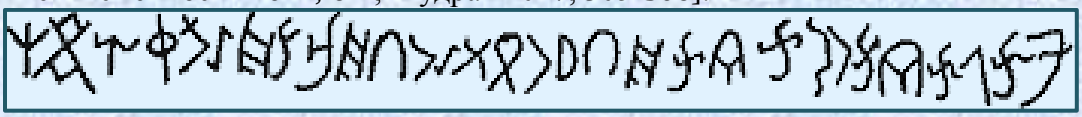

Надпис № 34: На основата на транслитерацията **kGIŠA. ČAl. kAn² . Wr¹t¹GI. AMGI kAn² t²GIr¹ M. kWČr²GI. j² At¹ . lA** и фонетичната транскрипция **ękGi-šə̂ . ə̂č-ɛl. kɅn. ur-təd̊Gi (~ u̯ə̊r-təd̊Gi). ɛməGi kɅn təGirə-m. köč-rə̊Gi (~ kə̊wəč-rə̊Gi) i̯ʌt. lʌ** може да се възстанови транскрипцията **Aŋišä Čal kaghan urtegi imeq Kan Täŋirem köčregi atla,** където е прилагателното име *aŋišä* „премъдър“, мъжкото лично име *Čal,* най-високата длъжностно-рангова титла *kaghan,* минало-свършеното причастие *urtegi* „който е отсечен“, образувано от глагола *ur-* „удрям, бия; сека“ и функционално-словообразувателния суфикс *-teg,* към който е прибавено притежателното окончание 3 лице единствено число *-i,* нарицателното съществително име *-im* „знак, белег; монета“, към което е прибавен словоизменителният суфикс за винителен падеж *-eq,* престижно-почетната титла *Kan,* теонимът *Täŋir,* към който е прибавено притежателното окончание 1 лице единствено число *-em* „мой, свой“, прилагателното име *köčregi* „силен, всемогъщ“, нарицателното съществително име *at* „име, название, наименование, и следлогът *-la* „със, чрез, в“, поради всичко което преводът на надписа до тук добива вида ***Монетата, която в името на всемогъщия Тенгри отсече премъдрият каган Чал*** [вж. и срв. Тишин 2017, 428-439].

Надпис № 35: Транслитерацията **ČGI: kn A: GIn Wn A: klWn:,** фонематичната транскрипция **Č(ə)iG: K(a)n a: (e)Gi(i)n ün e: K(e)lün (~ K(e)l(ə)w(ə)n):** и фонетичната транскрипция **čəG: kɅn-a: ɛGin-ün-ɛ: kɛlə̊-n (~ kɛlə̊ w-ə̊ n):** позволяват да се възстанови транскрипцията **Čəig Kagana egidlügüne kelün,** където е мъжкото лично име *Čəig,* оформената със словоименителния суфикс за звателен падеж *-a* длъжностно-рангова титла *kagan,* абстрактното нарицателно съществително име *egidlüg* „храброст“, към което са прибавени последователно *-ü* притежателното окончание 3 лице единствено число, съединителната съгласна *-n-,* и словоизменителният суфикс за дателен падеж *-e,* който се управлява от оформения с личното окончание за 2 лице множествено число повелително наклонение *-ün* на глагола *kel-* „идвам; покланям се“, поради което преводът на целия надпис се получава като ***Поклонете се на храбростта на каган Чеиг*** и това най-вероятно е надгробен надпис [вж. и срв. Тишин 2017, 451-452].

Надпис № 36: Транслитерацията **Wlbsn:,** фонематичната транскрипция **ölb(ä)s(ə)n (~wəlb(ä)s(ə)n?)** и фонетичната транскрипция **öl-bɛ-sə̊ n (~u̯əl-bɛ-sə̊n)** са достатъчна основа за получаването на транскрипцията **Ölbäsən,** където е коренът на глагола *öl-* „умира; свършва“, към който е прибавено отрицателното окончание *-bä* „не“, и личното окончание 2 лице единствено число *-sən,* поради което преводът като цяло ***Никога не свършвай!,*** което

очевидно-безспорно се отнася за течността в съда, върху който е нанесен този надпис [вж. и срв. Тишин 2017, 452].

Надпис № 37: Транслитерацията **šlrśW. bWlrśW. kjltA:,** фонематичната транскрипция **š(i)l(ə)r ś(ə)W. bWl(ə)r ś(ə)W.K(i)jlte** и фонетичната транскрипция **šil-ər śə̂ w. bol-ər śə̂w. kə̂jl-tɛ** дават възможност за възстановяването на транскрипцията **Šilər śə̂w, bolər śə̂w Kə̂jiltɛ,** където към глагола *šil-* „тека“ е прибавен суфиксът на постоянно сегашно време 3 лице единствено число *-ər,* нарицателното съществително име *śə̂w* „река“, спомагателният глагол *bol-* „бивам, ставам, съм; имам“, към корена на който е прибавен суфиксът на постоянно сегашно време 3 лице единствено число *-ər,* нарицателното съществително име *śə̂w* „вода“, мъжкото лично име *Kə̂jil,* към който е прибавен местният падеж *-tɛ,* който обаче тук има директивно-дестинативно значение, поради което преводът на надписа върху глинения съд за вода като цяло получава вида ***Докато тече река, ще има вода за Кяжил*** и това най-вероятно е дарственият надпис от майстора грънчар, изработил и подарил съда на това лице на име Кяжил [вж. и срв. Тишин 2017, 453-456].

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

ИЗТОЧНИЦИ

Бичурин - Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1. Москва-Ленинград, 1950.

Фань - Фань Е, История поздней династии Хань - Хоу Хань шу. Интернет, 2018.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Байчоров С. Я., Древнетюркские рунические памятники Европы. Отношение северокавказского ареала древнетюркской письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам. Ставрополь, 1989.

Бешевлиев В., Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. - Векове, 1976, № 4.

Добрев Ив., Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.

~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.

~*~Българите на територията на Средна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017a.

~*~Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция. - Епохи, 2019, № 1.

~*~Прабългарските надписи по съдовете на българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021.

Эрдейи И., Исчезнувшие народы. Авары. Интернет, 2014.

Крадин Н. Н., Структура и общественная природа Хунской империи. - Вестник древней истории, 2003, № 4.

Кызласов И. Л., Рунические письменности евразийских степей. Москва, 1994.

~*~Руническая эпиграфика древних болгар. Интернет, 2004.

Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.

Мудрак О. А., Основной корпус восточноевропейской руники. - Хазарский альманах, т. 15. Москва, 2017.

Попконстантинов К., Рунически надписи от средновековна България. - Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993.

Тишин В. В., К методике прочтения памятников рунической письменности восточноевропейского ареала (на примере легенд серебряных дирхамов с руноподобными знаками). - Хазарский альманах, т. 15. Москва 2017.

Турчанинов Г. Ф., Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Ленинград, 1971.

Тюркские Писменности - Свод Надписей Евро-Азиатская Субгруппа. Письменность Кубань. Интернет, 2021.

Юхас П., Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюрко-българската култура върху маджарите. София, 1985.

Adiloğlu A., Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni. - Türkler, II. Cilt, Ankara, 2002.

Altheim Fr., Geschihte der Hunnen, Band 1-2. Berlin, 1959,1960.

Csallány D., A Nagyszentmiklósi aranykincs rovásfel - iratainak megfejtése és történeti háttere. Internet, 2013.

Demirel E., Orta Türkçe Sözlüklerinde Zetasizm/Rotasizm. - Dil Araştırmaları, Güz 2017/21.

Francfort H.-P., The archaeology of protohistoric Central Asia and the problems of identifying İndo-European and Uralic-speaking populations. - Eearly Contacts between Uralic and İndo-European: Linguistic and Archaeological Considerations. Helsinki, 2001.

History of Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Paris, 1996.

Hosszú G., Herítage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Sistems. Budapest, 2013.

Kyzlasov I. L., Correlation scheme of the Euro-Asiatic and Asiatic groups of the Steppe Türkic alphabets.

- Internet, 2003.
Németh Gy., Les Inscriptions du „Tresor“ de Nagyszentmıklós - Revue des Études Hongroises. Parıs, 1933.
~*~Attila ve Hunları. Ankara, 1962.
Székely-Hungarian Rovás Script. - Omniglot, 2021.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
Thomsen W., İnscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors, 1986.
Türkic Scripts - Codex of Inscriptions Euro-Asiatic Subgroup. Kuban Script. Internet, 2020.

СЪКРАЩЕНИЯ

вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, дори и заимстване

срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите - само сравняване или съпоставяне